

Streven naar rechtvaardigheid

Een onderzoek naar de positiebepaling van de Raad van Kerken door
de Werkgroep Mensenrechten

Masterscriptie

Borek Slangen

S2081288

scriptiebegeleider: Paul van Trigt

Inhoudsopgave

Inleiding	1.
1. Decennia van verandering	12.
2. De Werkgroep Mensenrechten van de Nederlandse Raad van Kerken	23.
3. De Raad van Kerken en de Europese conventie tegen terrorisme	38.
4. Het Statement on Torture van de Wereldraad van Kerken	50.
Conclusie	60.
Literatuurlijst	64.
Bijlage	67.

Inleiding

“Structures of injustice and struggles of liberation pose a formidable challenge to the Church today. In striving to meet it, the Church has no other foundation on which to stand than it has in Jesus Christ. From him it has received its mandate to witness to the truth which judges and to proclaim the good news which brings about freedom and salvation. In seeking its particular place in today’s struggles for social justice and human liberation, the Church needs to be constantly guided by its divine mandate.”¹

Hoe dienen de kerken in Nederland zich te verhouden tot de wereldwijd opkomende mensenrechtenbeweging? Dit is een vraag die geestelijk leiders nationaal en internationaal bezighoudt in de jaren zeventig. Bovenstaand citaat is de inleiding van een verklaring van de Wereldraad van Kerken omtrent de relatie tussen mensenrechten en de kerken. Duidelijk wordt dat de kerk niet stil kan blijven staan, maar dat men als christen verplicht is om te strijden voor rechtvaardigheid. Men kan zich echter afvragen, hoe deze strijd vorm zal krijgen. En daarnaast: tegen wie of wat strijdt men?

Om deze vragen voor de Nederlandse Raad van Kerken, de nationale sectie van de Wereldraad, te beantwoorden wordt een twaalfstal mensen in 1976 gevraagd om plaats te nemen in een nieuw op te richten werkgroep. De werkgroep zal de confrontatie begin 1977 met de bovenstaande vraagstukken aangaan en de Raad van Kerken van advies voorzien. De Werkgroep Mensenrechten en de overtuigingen die achter haar adviezen schuilgaan, zijn het onderwerp van deze scriptie.

Historiografie

In de inleiding van zijn boek *The Last Utopia* citeert Samuel Moyn schrijver Philip Roth: *“People think of history in the long term, but history, in fact is a very sudden thing.”* Moyn, die dit citaat aanhaalt om zijn these in te leiden, stelt dat het zelden meer toepasselijk is geweest, dan op de geschiedenis van mensenrechten.² De geschiedenis van mensenrechten kent verschillende varianten, stelt Moyn: sommigen zien de eerste beginselen opdoemen bij de Grieken, anderen

¹ David Paton, *Breaking barriers. Nairobi 1975: the official report of the fifth Assembly of the World Council of Churches, Nairobi, 23 November - 10 December, 1975* (Londen 1976) 100.

² Samuel Moyn, *The last utopia* (Cambridge 2012) 4.

stellen dat de huidige mensenrechten in lijn moeten worden gezien met de natuurrechten zoals deze door vroegmoderne filosofen zijn behandeld. Dat mensenrechten een lange voorgeschiedenis hebben staat vast in al deze varianten: de huidige staat en vorm van mensenrechten wordt afgeschilderd als een de onvermijdelijke uitkomst van een eeuwenlang durend proces.

Zoals het citaat van Roth al duidelijk maakt, krijgen mensenrechten volgens Moyn pas in de recente geschiedenis hun huidige betekenis en populariteit. Pas in de jaren zeventig kan men spreken van de opkomst van een internationale beweging ter behartiging van mensenrechten, van een strijd voor een nieuw utopie, waarbij politiek wordt overstegen en men handelt op basis van de morele waarden die in de mensenrechten zijn vervat. Deze plotselinge opkomst in de jaren zeventig kan verklaard worden door het verlies van bestaande utopieën: ideologie die de mens in het westen vrijheid belooft, maar vervalt in bloedige strijd waarvan de oorlog in Vietnam op dat moment het meest recente voorbeeld is, of een ideologie die mensen in communistische landen niet de verlichtende gelijkheid en verlossing van kapitaal kan bieden en tevens over een donkere kant blijkt te beschikken.³ In de behartiging van mensenrechten wordt een nieuwe, neutrale en bovenal apolitieke utopie gevonden. Het apolitieke karakter schuilt in het afzetten tegen en overstijgen van politieke visies zoals de hierboven beschreven utopieën. Mensenrechten schrijven niet voor wat de ideale staatsindeling is, maar bieden slechts een minimum aan rechten waar iedere burger aanspraak op kan maken. Vanuit de menselijke waarde kan men voortaan bouwen op rechten van universele gelding.⁴

Mensenrechten in deze vorm zijn volgens Moyn met name een uiting van anti-totalitarisme, echter op apolitieke wijze. Dit wordt duidelijk wanneer men kijkt naar het humanitaire karakter, of beter gezegd het ontbreken daarvan, van deze rechten in de jaren zeventig. Ten tijde van hun doorbraak bestaat namelijk niet de drang om de mensenrechten in te gebruiken als instrument tegen algemeen menselijk lijden. De focus is preciezer: dissidenten in Oost-Europa en slachtoffers van autoritaire regimes in Zuid-Amerika zijn degenen die op steun van mensenrechtenbewegingen kunnen rekenen. Om dezelfde reden zijn sociale en economische rechten grotendeels afwezig ten tijde van de doorbraak: de egalitaire communistische staatsinrichting maakt dat dissidenten weinig tot geen reden

³ Samuel Moyn, *The last utopia*, 8.

⁴ Samuel Moyn, *The last utopia*, 7.

hebben om voor sociale en economische rechten te strijden; slachtoffers van autoritaire regimes zullen bovendien niet te kritisch zijn en het gebrek aan sociale en economische rechten in de mensenrechtenbeweging afkeuren wanneer zij hulp nodig hebben uit het Westen.⁵ Zo ontbeert de utopie die Moyn beschrijft een egalitair karakter. De minimalistische liberale utopie betekent geen inmenging in de staatsinrichting maar een minimum aan negatieve vrijheden voor burgers. Het apolitieke karakter van de mensenrechten maakt ze al gauw tot een natiestaat overstijgende lingua franca en een nieuwe maatstaf waaraan staten zich dienen te legitimeren.⁶

Niet iedere partij in de strijd om mensenrechten in de jaren zeventig onderschrijft deze utopische, apolitieke visie op mensenrechten, zo stelt historicus Bastiaan Bouwman. In zijn artikel over mensenrechtenbehartiging beschrijft hij hoe een andere, meer politieke visie op mensenrechten vorm krijgt binnen oecumenische organisaties als de Wereldraad van Kerken. De Wereldraad bekleedt een centrale plek in de oecumenische beweging, en vormt een bundeling van honderden kerkgenootschappen wereldwijd. Een van de taken van de Wereldraad is het behartigen van het welzijn van christenen wereldwijd. De in 1948 opgerichte organisatie breidt in de jaren zestig en zeventig uit door de toetreding van kerkgenootschappen uit gedekoloniseerde landen. De notie van mensenrechten als een opsomming van negatieve vrijheden, zoals bijvoorbeeld in de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens staan, wordt daarbij uitgebreid. Vertegenwoordigers uit recent gedekoloniseerde Afrikaanse landen en autoritaire regimes in Zuid-Amerikaanse landen stellen eind jaren zestig dat de liberale, Westerse rechten geen uitkomst bieden voor de Derde Wereld. Wat deze landen daarentegen nodig hebben, zijn systematische verandering en ontwikkelingshulp om de sociaaleconomische problemen te bestrijden.⁷ Deze gedachtegang wint in de daaropvolgende jaren aan terrein binnen de Wereldraad van Kerken en maakt dat de organisatie een steeds sterkere focus op sociale en economische rechten krijgt en strijd voor sociale rechtvaardigheid.⁸ Het begrip binnen de oecumenische beweging van wat mensenrechten inhouden verandert hier ook door, bijvoorbeeld door het opnemen van

⁵ Samuel Moyn, *The last utopia*, 222.

⁶ Samuel Moyn, *The last utopia*, 8.

⁷ Bastiaan Bouwman, 'From religious freedom to social justice: the human rights engagement of the ecumenical movement from the 1940s to the 1970s', *Journal of Global History, Religious freedom to social justice* 13 (2018) 269.

⁸ Bastiaan Bouwman, 'Religious freedom to social justice', 269.

collectieve rechten als het recht op zelfbeschikking en een culturele identiteit, naast individuele rechten, in een verklaring omtrent mensenrechten, uitgevaardigd tijdens de vijfde bijeenkomst van de Wereldraad van Kerken in 1975.⁹

Naast een opsomming van individuele en collectieve rechten waagt de Wereldraad zich, mede door de invloed van eerdergenoemde vertegenwoordigers van de Derde Wereld, ook aan een analyse van de oorzaken van mensenrechtenschendingen. Deze worden gevonden in '*root causes*' als onrechtvaardige maatschappelijke structuren, een uiting van de nieuwe, kritische, door het marxisme beïnvloede, manier van denken in de oecumenische beweging.¹⁰ Mensenrechtenschendingen zijn hierbinnen slechts de symptomen van dieperliggende, onrechtvaardige, maatschappelijke structuren. Hiermee sluit de Wereldraad aan bij marxistische perspectieven aangaande rechtvaardigheid en rechten. De mens is volgens de christelijke overlevering geschapen in God's beeld en is daarmee gelijk aan zijn medemens: een uiting van egalitarisme. Tegelijkertijd kan dit egalitarisme alleen worden nagestreefd indien de '*root causes*' zijn verholpen. De universele en smalle, apolitieke formulering van mensenrechten zoals Moyn omschrijft, komt hierin niet terug. Binnen de oecumenische beweging gebruikt men een begrip van mensenrechten dat bovenal sociale rechtvaardigheid moet garanderen en zich aanpast aan de context waarbinnen deze rechtvaardigheid bewerkstelligd dient te worden.¹¹

De marxistische analyse van mensenrechten typeert zich in de kritische benadering van liberale, politieke rechten. Centraal in deze analyse staat de aanname dat burger- en civiele rechten voornamelijk uitingen zijn van bestaande machtsverhoudingen in een samenleving. Deze machtsverhouding maakt dat rechten alleen tot voordeel van de heersende klasse strekken en weinig voor de onderdrukte klasse betekenen. Op deze wijze kunnen rechten an sich niet voor een verbetering zorgen in de positie van degene die aanspraak maakt op deze rechten, de rechten houden namelijk de ongelijkheid in stand. De daadwerkelijke oorzaken van mensenrechtenschendingen blijven hiermee onveranderd. Anders gezegd: de eerbiediging van de politieke rechten van eenieder brengt niet een gelijkheid op sociaaleconomisch gebied met zich mee, waardoor schendingen zullen

⁹ Bastiaan Bouwman, 'Religious freedom to social justice', 269.

¹⁰ Bastiaan Bouwman, 'Religious freedom to social justice', 270.

¹¹ Bastiaan Bouwman, 'Religious freedom to social justice', 273.

voortbestaan. Slechts wanneer de dieperliggende structuren van ongelijkheid zullen worden aangepast, brengen mensenrechten de gelijkheid voor eenieder met zich.¹²

Stefan-Ludwig Hoffmann ziet mensenrechten niet als een morele utopie die in de jaren zeventig zijn doorbraakmoment kent. Men kan pas sinds de jaren negentig, na het einde van de Koude Oorlog spreken van individuele mensenrechten, waarmee echter geen utopie wordt nagestreefd. Dat zowel staten als verschillende non-gouvernementele organisaties in de jaren zeventig in mensenrechten een nieuw moreel kompas vinden, betwist Hoffmann niet. Organisaties als Amnesty International en Human Rights Watch vinden een drijfveer in de behartiging van de rechten en ook in het buitenlandse beleid van de Verenigde Staten (en Nederland) vindt men de mensenrechtenretoriek terug. Dit brengt echter geen significante politieke consequenties met zich mee, aangezien de VS bijvoorbeeld mensenrecht schendende regimes blijft steunen. Bovendien zijn mensenrechten nog niet van universele betekenis: het begrip mensenrechten kent in de jaren zeventig en tachtig overlap met andere morele en politieke begrippen als 'solidariteit' en bevat verschillende voorstellingen van wat de rechten daadwerkelijk inhouden. Dit is anders in de jaren negentig, stelt Hoffmann. Na de Koude Oorlog ontstaat 'mensenrechtenidealisme'.¹³

Met het einde van de Koude Oorlog komt volgens sommigen ook een einde aan de geschiedenis: de strijd tussen de grote utopieën die de jaren zeventig en tachtig hebben gekenmerkt, is afgelopen. Waar men in voorgaande jaren de sombere staat van het heden gebruikt als drijfveer voor de verwerkelijking van een betere toekomst, is de strijd om de toekomst in de jaren negentig niet langer valide. Integendeel, de toekomst wordt gezien als een bedreiging, '*not a radiant horizon guiding our advancing steps, but rather a line of shadow drawing closer.*' Op gelijke wijze verandert de notie van mensenrechten: van middelen in een strijd om de verwerkelijking van een utopie, naar een set van rechten als 'bare human minimum'.¹⁴ Welzijn in het heden garanderen is de nog enig overgebleven functie van mensenrechten.

¹² Vgl. Slavoj Žižek, 'Against Human Rights', *New Left Review* 34 (2005) 115-131; Kenneth Baynes, 'Rights as Critique and the Critique of Rights: Karl Marx, Wendy Brown, and the Social Function of Rights', *Political Theory* 28 (2000) 451-468; Jacques Rancière, 'Who Is the Subject of the Rights of Man?' *The South Atlantic Quarterly* 103 (2004) 297-310; Wendy Brown, "The Most We Can Hope For . . .": Human Rights and the Politics of Fatalism', *The South Atlantic Quarterly* 103 (2004) 451-463.

¹³ Stefan-Ludwig Hoffmann, 'Human Rights and History', *Past and Present* 232 (2016) 282.

¹⁴ Stefan-Ludwig Hoffmann, 'Human Rights and History', 304.

Deze nieuwe functie heeft ook gevolgen voor de manier waarop men rechten kan opeisen. Met een nieuwe betekenis van mensenrechten komt ook een nieuwe betekenis voor een inbreuk op de rechten. Niet langer kan men rechten opeisen door te wijzen op bijvoorbeeld politiek gevangenschap, maar moet men duidelijk maken dat men traumatische ervaringen heeft meegemaakt en hier wonden aan heeft overgehouden. Het minimale menselijk welzijn moet geschaad zijn. De sociale en politieke oorzaken van deze inbreuk op de mensenrechten wordt hiermee terzijde geschoven: individueel leiden boven structurele misstanden.¹⁵

In zijn artikel *American Vernaculars: The United States and the Global Human Rights Imagination*, probeert Mark Philip Bradley voorbij te gaan aan de gebruikelijk wijze van geschiedschrijving over mensenrechten. Anders dan een duidelijke herkomst van mensenrechten in hun huidige vorm aan te tonen, een moment dat in de historiografie vaak in de jaren veertig of jaren zeventig valt, analyseert Bradley momenten in de twintigste eeuw die mensenrechten geloofwaardig maken voor de Amerikaanse bevolking en zo bijdragen aan een groeiend bewustzijn en de verspreiding van de rechten.¹⁶ Eerste momenten van betekenis zijn al in de jaren dertig en veertig te vinden, beginnend met de *This Is Our War* tentoonstelling in New York. Tijdens deze tentoonstelling worden kopieën van onder meer het Atlantisch Handvest getoond en zijn bovendien vier grote sculpturen te zien, die de *Four Freedoms* illustreren, naar de toespraak van president Roosevelt in 1941. Bradley stelt dat de bezoekers van de tentoonstelling niet of nauwelijks een conceptie van internationale mensenrechten hebben, de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens bestaat immers nog niet, of de Verenigde Naties. Toch zullen bezoekers volgens Bradley al een indruk hebben van wat de vier vrijheden in kunnen houden. Foto's van enkele jaren eerder, waarin bijvoorbeeld het lijden van mensen tijdens de grote depressie duidelijk naar voren komt, hebben Amerikanen bewust gemaakt van vrijheden die Roosevelt in zijn toespraak probeert te verdedigen. De plotselinge doorbraak van mensenrechten in de verklaring van de VN in 1948 wordt hiermee minder revolutionair, aldus Bradley.¹⁷

¹⁵ Stefan-Ludwig Hoffmann, 'Human Rights and History', 302.

¹⁶ Mark Philip Bradley, 'American Vernaculars: The United States and the Global Human Rights Imagination', *Diplomatic History* 38 (2014) 5.

¹⁷ Mark Philip Bradley, 'American Vernaculars: The United States and the Global Human Rights Imagination', 13.

Op vergelijkbare wijze draagt het boek *De Goelag Archipel* van Solzjenitsyn aan de bewustwording omtrent mensenrechten in de jaren zeventig. De gedetailleerde, persoonlijke verhalen over moord, uitbuiting en onmenselijke behandeling van tientallen miljoenen mensen, geeft de Amerikaanse lezers een nieuwe blik op de broosheid van de mens en hoe het individu kan lijden. Het individu wordt vervolgens, onder andere door de invloed van *De Goelag Archipel* speerpunt van de mensenrechtenbeweging in de Verenigde Staten.¹⁸ Het individuele lijden van dissidenten, zoals beschreven in het boek, moet worden bestreden. Echter, de structurele oorzaken van het lijden blijven onderbelicht. De centrale positie van het individu maakt dat men geen aandacht heeft voor de context van de schendingen. Hiermee vormt Solzjenitsyn een belangrijke invloed op de doorbraak van mensenrechten, en in het bijzonder de bescherming van het individu, in de jaren zeventig. Bovendien toont de invloed van het boek aan, dat de mensenrechtenbeweging in de Verenigde Staten aan buitenlandse invloeden onderhevig is.¹⁹

De historiografie van mensenrechten kent verschillende invalshoeken. Samuel Moyn toont in zijn boek aan hoe mensenrechten in de jaren zeventig in korte tijd aan invloed winnen en de internationale samenleving van een nieuwe utopie voorzien, gestoeld op morele waarden. Het strikt apolitieke karakter wordt echter voornamelijk door Westerse landen en organisaties onderschreven. De Wereldraad van Kerken houdt daarentegen een ander begrip van mensenrechten aan en deinst niet terug om ook sociale en economische problemen met een beroep op mensenrechten te bestrijden, stelt Bouwman. Het innemen van een duidelijk politiek standpunt wordt daarbij, mede door marxistische invloeden, niet geschuwd. Mark Philip Bradley toont dat er meer invloeden hebben bijgedragen aan de doorbraak in de jaren zeventig. Het wegvallen van bestaande utopieën, wat Moyn aandraagt als een van de voornaamste oorzaken van de doorbraak, wordt hiermee van extra diepte voorzien. Bovendien wordt hiermee de centrale positie van de Verenigde Staten in Moyns these weersproken: invloeden van buiten de V.S. dragen actief bij aan de bewustwording omtrent mensenrechten.

¹⁸ Mark Philip Bradley, 'American Vernaculars: The United States and the Global Human Rights Imagination', 19.

¹⁹ Mark Philip Bradley, 'American Vernaculars: The United States and the Global Human Rights Imagination', 20.

Mensenrechten en de kerk in Nederland

Op nationaal niveau kent het Nederlands beleid aangaande mensenrechten twee gezichten. Het Nederlands ministerie van Buitenlandse Zaken erkent al enkele decennia een belangrijke rol voor mensenrechten. Volgens Barbara Oomen is dit echter niet altijd zo geweest. Als voormalig koloniale macht, ziet de Nederlandse regering lange tijd weinig in universele mensenrechten.²⁰ Echter, wanneer de regering haar rol op het internationale toneel ziet afnemen, vindt ze haar redding in de rol als humanitair gidsland, stelt ook Joost Herman in zijn artikel *'The Dutch drive for humanitarianism'*.²¹ In het werk van onder andere Maarten Kuitenbrouwer, Peter Baehr, Peter Malcontent, Duco Hellema en James Kennedy wordt hierop ingegaan.²² De historiografie over de rol van mensenrechten in het binnenlands beleid is echter geringer, niet in de laatste plaats vanwege de kleinere rol die mensenrechten hierin spelen. Barbara Oomen legt deze dichotomie bloot in haar boek *Rights for Others. The slow Home-Coming of Human Rights in the Netherlands*.²³ De rol van NGO's in de Nederlandse samenleving is nog niet uitgebreid behandeld in de historiografie. Bastiaan Bouwman geeft echter aan de hand van de geschiedenis van Amnesty International in Nederland een voorbeeld van hoe bestudering van de nationale praktijk kan bijdragen aan een beter begrip van de globale mensenrechtenbeweging.²⁴

De historiografie op het gebied van politiekmaatschappelijke ontwikkelingen in Nederland in de jaren zestig en zeventig is zeer uitgebreid. Onder meer in de werken van Duco Hellema, James Kennedy, Piet de Rooy en Hans Blom wordt een beeld gegeven waarin de Nederlandse samenleving aan grote veranderingen onderhevig is.²⁵ Oude verbanden komen

²⁰ Barbara Oomen, 'The Rights for Others: The Contested Homecoming of Human Rights in the Netherlands', *Netherlands Quarterly of Human Rights* 31 (2013) 41-73.

²¹ Joost Herman, 'The Dutch Drive for Humanitarianism: Inner Origins and Development of the Gidsland Tradition and Its External Effects', *International Journal* 61 (2006) 859-874.

²² Vgl. Maarten Kuitenbrouwer, 'De ontdekking van de derde wereld. Beeldvorming en beleid in Nederland 1950-1990' *BMGN* 118 (2003) 179-192; Peter Malcontent, 'Nederland en mensenrechten in de Derde Wereld' in M. Kuitenbrouwer en M. Leenders: *Geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering*. (Hilversum 1996); Duco Hellema *Nederland en de jaren zeventig* (Utrecht 2012); James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*. (Amsterdam 1995).

²³ Barbara Oomen, *Rights for Others. The slow Home-Coming of Human Rights in the Netherlands*. (Cambridge 2013).

²⁴ Bastiaan Bouwman, 'Outraged, yet moderate and impartial', *BMGN* vol 132 (2017) 252-273.

²⁵ Duco Hellema *Nederland en de jaren zeventig* (Utrecht 2012); James Kennedy, *Nieuw Babylon in Aanbouw* (Amsterdam 1995); Piet de Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart: de politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014); Hans Blom, 'Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig', *BMGN* 108 (1993) 28-50.

onder druk te staan, door wat bijvoorbeeld Hans Blom een 'culturele revolutie' noemt. De 'verzuilde' samenleving die voor de Tweede Wereldoorlog en kort daarna bestaat, wordt afgebroken in een proces dat lange tijd 'ontzuiling' is genoemd. Peter van Dam stelt echter dat met deze termen een te sterke notie van verlies gepaard gaat. Voortbouwend op werk van Duyvendak en Hurenkamp, stelt Van Dam dat eerder gesproken moet worden in termen van een overgang van zware naar lichte gemeenschappen.²⁶ Piet de Rooy spreekt doorbraakmomenten in een periode van 'rood contra rooms' in de tweede helft van de jaren zestig, met voorbeelden als het succes van Hans Van Mierlo en zijn D'66.

De veranderende positie van kerk en religie valt ook in grote lijnen binnen de hierboven beschreven historiografie van politiekmaatschappelijke ontwikkelingen. James Kennedy analyseert de rol van religie in de maatschappij en haar zuil in de Nederlandse samenleving. De gesloten katholieke gemeenschap van de jaren vijftig is aan grote veranderingen onderhevig sinds het begin van de jaren zestig. De Nederlandse bisschoppen spelen hierin een grote rol, gezien hun plotselinge open houding ten opzichte van maatschappelijke ontwikkelingen en hun visie van de rol die de kerk hierin kan spelen. Maarten van den Bos schetst eenzelfde beeld: sinds het Tweede Concilie in het Vaticaan voeren Nederlandse bisschoppen aanzienlijke hervormingen door, waarmee de Nederlandse band met Rome verslechtert. Het openstellen van de kerk betekent tevens een onvermijdelijke inmenging met wereldlijke zaken, zo toont Van den Bos in *Pax Christi*. De kritische en progressieve houding ten opzichte van oude normen, die politiek en maatschappij in grote mate kleurt in de jaren zestig en zeventig, doet daarbij ook de kerk en haar organisaties aan. Studies waarbij de relatie tussen de Nederlandse kerken en mensenrechten in de jaren zeventig het hoofdonderwerp is, zijn echter nog niet verschenen. Deze scriptie probeert hiertoe een eerste aanzet te geven met een analyse van de Werkgroep Mensenrechten van de Nederlandse Raad van Kerken in de eerste vijf jaar na haar oprichting. Als orgaan van de Raad van Kerken is de werkgroep een bepalende kracht in de oecumenische gemeenschap in Nederland en biedt daarom een duidelijk inzicht in het proces omtrent de positiebepaling van de Nederlandse kerkgemeenschappen in de strijd ter behartiging van de mensenrechten.

²⁶ Peter van Dam, 'Een wankel vertoog', *BMGN* 126 (2011) 52-77.

De centrale vraag in deze scriptie is de volgende: Hoe definieert de Werkgroep Mensenrechten de positie van de Nederlandse Raad van Kerken ten aanzien van mensenrechten in de periode van 1977 tot eind 1981, en hoe kan dit verklaard worden? Ter beantwoording van deze vraag zal in het eerste hoofdstuk een beeld geschetst worden van de Nederlandse samenleving gedurende de jaren zestig en zeventig. Hieruit zal blijken dat de kerkgemeenschappen een meer open houding beginnen aan te nemen en zich langzaam meer *in* de maatschappij zullen positioneren, in plaats van *erboven*, waardoor de kerkgemeenschappen meer oog krijgen voor maatschappelijke vraagstukken, op nationaal en internationaal niveau. De groeiende aandacht voor mensenrechten, in de Nederlandse samenleving geïllustreerd door de snelle groei van Amnesty International en het buitenlandbeleid van PvdA minister Jan Pronk, internationaal gekenmerkt door onder andere de Helsinki Akkoorden van 1975 en het opnemen ervan in de oecumenische doctrine door de Wereldraad van Kerken, doet de Nederlandse Raad van Kerken besluiten de Werkgroep Mensenrechten op te richten. Vanuit deze groep zou over de relatie tussen de kerkgemeenschappen en de mensenrechten gereflecteerd en geadviseerd moeten worden. Een analyse van de persoonlijke overtuigingen in het tweede hoofdstuk aangaande de mensenrechten en het contemporaine mensenrechtenregime vormt een eerste indicatie van een kritische houding ten opzichte van beide. De analyse van het adviesproces in twee concrete gevallen zal vervolgens in hoofdstuk drie en vier duidelijk maken hoe de opvattingen over mensenrechten van de leden van de werkgroep en de Raad van Kerken in de praktijk uitvallen. Hieruit zal blijken dat de Raad van Kerken een kritische houding aanneemt ten aanzien van mensenrechten. De overtuiging dat men naar 'Gods beeld' is geschapen maakt dat de kerken een sterke egalitaire focus aanhouden en rechtvaardigheid nastreven. De liberale en Westerse mensenrechten, zoals onder meer vastgelegd in de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens zijn niet bevredigend voor de leden van de werkgroep. De apolitieke visie, zoals hierboven beschreven door Samuel Moyn, vindt geen gehoor onder de leden en in hun adviezen. Integendeel, een kritische, marxistische visie op mensenrechten maakt dat de werkgroep zich voornamelijk richt op onrechtvaardige maatschappelijke structuren en sociaaleconomische vraagstukken die als oorzaken van mensenrechtenschendingen worden gezien.

Dit onderzoek is grotendeels gebaseerd op archiefmateriaal. Aan de hand van een inhoudelijke analyse van voornamelijk vergadernotulen, verklaringen, adviezen en correspondentie is getracht inzicht te krijgen in de werking van de werkgroep en de overtuigingen die aan dit werk ten grondslag liggen. In het enkele geval dat uit het archiefmateriaal documenten misten om een volledig beeld te verwerven, zijn aanvullende materialen gezocht in bijvoorbeeld gedigitaliseerde kranten en documenten van andere organisaties. De meest volledige casussen zijn vervolgens verder geanalyseerd en uitgewerkt in dit onderzoek. Na een eerste bestudering van de bronnen is de context waarbinnen de werkgroep heeft gewerkt grotendeels uit bestaande literatuur opgebouwd, om vervolgens de praktijk van de werkgroep hierin te plaatsen.

1. Decennia van verandering

“Wat mij al lang heeft geïntregeerd in mijn studie naar het contemporaine Nederland is hoe geheel anders ‘het verleden’ lijkt te zijn dan ‘het heden’. Om het provocerend te zeggen, het Nederland van voor 1940 lijkt even ver verwijderd te zijn van het heden als het neolithische tijdperk. Misschien hebben de snelle maatschappelijke ontwikkelingen van de afgelopen decennia Nederlanders de indruk gegeven dat het verleden bestaat uit werelden, geloofsovertuigingen en ideeën die op zich wel interessant zijn, maar in de moderne tijd irrelevant, die de tand des tijds niet hebben kunnen doorstaan.”²⁷

Hoewel James Kennedy in deze passage zoals gezegd provocerende bewoordingen gebruikt om de veranderingen in de decennia na de Tweede Wereldoorlog te karakteriseren, komt het niet zelden voor dat men spreekt over deze periode in termen van drastische verandering, omwentelingen en ontzuiling. Hans Blom omschrijft het beeld dat met name de jaren zestig oproept, als een van een periode van ‘grote alteraties’ en zelfs ‘culturele revolutie’: alle normen zouden opeens openlijk ter discussie staan. Hoewel Blom meent dat er flink afgedongen dient te worden op dit beeld, onderschrijft hij tegelijkertijd het beeld door te stellen dat de maatschappelijke veranderingen tijdens de jaren zestig ingrijpender waren dan ten tijde van de bezetting.²⁸ Een vaak aangehaalde term om deze verandering mee te omschrijven is ‘ontzuiling’.²⁹ Hiermee wordt bedoeld op het proces van het verdwijnen van de zuilen in de Nederlandse samenleving. Peter van Dam stelt echter dat men beter af kan zien van het gebruik van deze term. Zo zou de precieze betekenis van ontzuiling onduidelijk zijn en wekt het de suggestie dat in de periode erna niet of nauwelijks nog sprake was van enige binding onder de bevolking. Bovendien valt de term in lijn met de grootse veranderingen hierboven beschreven. Veranderingen waar Van Dam kanttekeningen bij plaatst.³⁰

²⁷ James Kennedy, *Bezielende verbanden: gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland* (Amsterdam 2010) 43.

²⁸ Hans Blom, ‘Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig’, *BMGN* 108 (1993) 43.

²⁹ Bijvoorbeeld: Staf Helleman, ‘Verzuiling en ontzuiling van de katholieken in België en Nederland’ *Sociologische Gids* 35 (1988) 43-56. Johan Thurlings, ‘De ontzuiling in Nederland, in het bijzonder van het katholicisme.’ *Sociologische Gids* 6 (1979) 470-492.

³⁰ Peter Van Dam, ‘Een wankel vertoog’, *BMGN* 126 (2011) 54.

Wanneer men sociaal-structurele veranderingen van omstreeks de jaren zestig probeert te omschrijven in termen van verzuiling en ontzuiling, schetst men een karikatuur van de geschiedenis stelt Van Dam. De vlugge omwentelingen waar vaak naar wordt verwezen, blijken bij bestudering van structurele veranderingen, langzaam en gradueel. Op deze wijze ontstaat er meer ruimte voor continuïteit tussen verleden en heden.³¹ Met deze zienswijze is het eerste aspect van de verandering dat Van Dam analyseert de kennelijke individualisering die optreedt. Deze individualisering houdt in dat het individu als gevolg van emancipatie zich losweekt van zijn zuil, of anders gezegd, de zuil wordt minder rigide en zal uiteindelijk verloren gaan. Wanneer men dit proces als dusdanig zou omschrijven, kan men echter niet anders dan concluderen dat na de ontzuiling, de maatschappij slechts nog uit zelfstandige individuen bestaat, wat vanzelfsprekend niet het geval is. Om deze theoretische omissie te ondervangen stelt Van Dam, in navolging van Duyvendak en Hurenkamp, de verandering in karakter van de gemeenschappen te bekijken. Hiervoor gebruikt hij 'zware' en 'lichte' gemeenschappen. Een zware gemeenschap heeft sterke sociale verplichtingen, kenmerkt zich door exclusiviteit en is van grote invloed op de identiteit van zijn leden. De lichte gemeenschap kenmerkt zich door slechts enkele gedeelde kenmerken en weinig exclusiviteit.³²

Een goed voorbeeld van de overgang van zware naar een lichte gemeenschap en met name de effecten hiervan op de organisaties binnen deze gemeenschap is te vinden in de Katholieke Arbeidersbeweging. Tot begin jaren zestig wordt deze vakbond door zijn katholieke achtergrond gekenmerkt. De voorwaarde van arbeider en katholiek zijn, oftewel de gedeelde identiteit en de exclusiviteit die hiermee gepaard gaat, worden in 1963 echter deels losgelaten. De bond gaat voortaan verder onder de naam Nederland Katholiek Vakverbond (NKV), waardoor werknemers uit alle sectoren kunnen worden vertegenwoordigd. Deze verbreding brengt echter gelijk ook een differentiatie in belangen met zich mee.³³ Anders gezegd, de organisatie volgt de gemeenschap in de omvorming naar een lichte organisatie. Dit proces van verlichting zou in de daaropvolgende jaren door blijven zetten, totdat langzaam duidelijk wordt dat aan een katholieke vakbond geen behoefte meer is; het stagneren van het ledenaantal bevestigt dit. De bond ziet zich daarom genoodzaakt om in de tweede helft van

³¹ Peter Van Dam, 'Een wankel vertoog', 55.

³² Peter Van Dam, 'Een wankel vertoog', 59.

³³ James Kennedy, *Nieuw Babylon in Aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 98.

de jaren zeventig aan te dringen op een federatie met het christelijke CNV en het socialistische NVV en uiteindelijk een fusie aan te gaan met de laatste in 1981.³⁴

Andere voorbeelden zijn te vinden in de veranderende opstelling van verschillende media. Kranten als de Volkskrant en Trouw ontdoen zich gedurende de jaren zestig van hun expliciet christelijke achtergrond. De hoofdredacteur van de Volkskrant stelt na het weghalen van 'katholiek' uit het colofon, dat het woord aan kracht heeft ingeboet en dat de katholieke achtergrond niet langer een reden voor lezers was om abonnee te worden.³⁵³⁶ Ook verschillende omroepen, waaronder de NCRV en de VPRO, conformeren zich steeds minder aan de strak omlinjende zware gemeenschappen. Volgens James Kennedy is de nieuwe generatie aan technici en bestuursleden een niet te onderschatten factor in deze transitie onder de omroepen geweest.³⁷

In de hierboven beschreven voorbeelden gaat het verlichten van organisaties binnen gemeenschappen gepaard gaat met het aannemen van een andere houding ten opzichte van religie. Dit betekent echter niet dat men zich gedurende de jaren zestig en zeventig val alle religieuze banden ontdoet. Er blijkt nog steeds een rol voor religie in bijvoorbeeld het persoonlijke leven. Toch moet deze verandering niet worden gebagatelliseerd: veel kerkgangers keren namelijk in deze periode de kerk de rug toe.

Religieus Nederland: tussen behoud en vernieuwing

*"Tegen het einde van de jaren zestig was het voor veel katholieken onvoorstelbaar dat zij een decennium eerder steevast op de katholieke partijen stemden en in het bestaan van de hel geloofden. De rest van de wereld keek vol verbazing naar de Nederlandse katholieken, die zich zo plotseling en zo massaal bekeerden van trouwe aanhangers van Rome tot de enfants terribles van het westerse christendom."*³⁸

Om de veranderende rol van religie in de maatschappij niet ten prooi te laten vallen aan het ontzuilingsparadigma, is het van belang om oorzaken in langere processen te zoeken. Met deze houding blijkt al gauw dat gevolgen van eind jaren zestig, vaak hun oorzaak vinden in het

³⁴ Peter Van Dam, 'Een wankel vertoog', 67.

³⁵ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*, 100.

³⁶ Piet de Rooy, *Republiek van Rivaliteiten: Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002) 250.

³⁷ Piet de Rooy, *Republiek van Rivaliteiten: Nederland sinds 1813*, 101.

³⁸ James Kennedy, *Bezielende verbanden*, 147.

decennium ervoor. Dit geldt ook voor veranderingen binnen de katholieke zuil, die omstreeks 1960 ongeveer veertig procent van de Nederlandse bevolking omvat.³⁹ Het bisschoppelijk mandement van 31 mei 1954 kan als een van de eerste tekenen van de komende verandering gezien worden. In dit herderlijk schrijven, waar al in 1951 stappen voor werden genomen, wordt de gelovige duidelijke richtlijnen gegeven over hoe te leven in een moderniserende samenleving. Met verwijzingen naar het verleden wordt de gelovige nog eens duidelijk gemaakt dat katholieke eenheid de enige manier is om de toekomst tegemoet te gaan. Hierbij vergeet men niet te wijzen op de vanzelfsprekende hiërarchie en bisschoppelijke leiding die hierin opgenomen zit. Alle keuzes die tot versplintering van de katholieke gemeenschap kunnen leiden, worden sterk afgekeurd. Met name lidmaatschap van de na de Tweede Wereldoorlog opgerichte Partij van de Arbeid, wordt berispt.⁴⁰ De vermanende toon van het mandement is een duidelijk teken van de vertwijfeling die ontstaat binnen de katholieke gemeenschap. Want hoewel de katholieke het mandement in gehoorzaamheid leest, aldus de Volkskrant, is de zorg over de toekomst die uit het document blijkt, niet te ontkennen.⁴¹

Die zorg ontstaat door de snelle maatschappelijke veranderingen waarmee men zich geconfronteerd ziet. Een sterk groeiende consumptie onder de Nederlandse bevolking betekent dat steeds meer mensen beschikken over een televisie en radio. De woonkamer, waar deze apparaten werden opgesteld, vormt zich hier omheen: niet langer is de eettafel middelpunt van het huis, maar de bank en televisie. Nieuwe omgang in en om het huis duidt ook op nieuwe verhoudingen in het gezin. Langzaam wordt het niet meer vanzelfsprekend dat de vrouw alle huishoudelijke taken op zich neemt. De opvoeding van de jeugd dient niet meer volgens oude normen te gebeuren, waarbij ouders zich vaak tegenover de kinderen opstellen, maar op ongedwongen wijze te gebeuren: ouders en kinderen horen naast elkaar te staan. Het is aan de kerk om zich een rol te verschaffen te midden van deze nieuwe omgangsvormen. Een uitdaging die door een deel van de gemeenschap met vertrouwen wordt aangegaan.⁴²

De twijfel over hoe om te gaan met de moderniserende samenleving blijft niet alleen binnen de nationale sfeer. Op internationaal niveau doet zich een soortgelijke, zij het iets gematigder, situatie voor en ook in het Vaticaan begint men druk te voelen om hierop te

³⁹ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 86.

⁴⁰ Maarten van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing: Nederlands katholicisme 1953-2003* (Amsterdam 2012) 84.

⁴¹ Maarten van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing*, 94.

⁴² Maarten van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing*, 104.

reageren. Deze reactie vindt echter sneller plaats dan men wellicht met de aanstelling van Paus Johannes XXIII in 1959 verwacht. Zijn aanstelling zou namelijk een breuk bewerkstelligen met de afwijzende houding ten opzichte van modernisering en de sterke centralisering van de kerk in het Vaticaan. Slechts enkele maanden na zijn aantreden kondigde Johannes een oecumenisch concilie aan waarbij modernisering een van de meest besproken thema's zou worden.⁴³ De vernieuwende opvatting van de Paus en de spoed waarmee het concilie wordt aangekondigd, hebben ook hun weerslag op de uiteindelijk uitgevaardigde documenten na het concilie. Deze worden namelijk als revolutionair bestempeld door Nederlands kardinaal Bernardus Alfrink. In zijn ogen hebben de uniformiteit en geslotenheid die de katholieke kerk zo heeft gekenmerkt, plaats gemaakt voor openheid. Een ontwikkeling waarvan Alfrink dacht dat deze enkele decennia in beslag zou nemen, is hiermee in enkele jaren bewerkstelligd.⁴⁴ Wat met name voor verwondering zorgt, is het loslaten van een van de grondbeginselen van het katholicisme, namelijk dat de katholieke kerk de hoeder en beschermer is van de onveranderlijke goddelijke openbaring; het is aan de kerk om de precieze invulling van de geloofsbelijdenis te bepalen. Met het verlaten van dit beginsel is het gelovigen meer dan tevoren toegestaan een eigen invulling te geven aan hun belijdenis.

Hierna is het aan de Nederlandse bisschoppen die in het Vaticaan aanwezig waren, om de boodschap van modernisering van het concilie, om te zetten naar concrete veranderingen in Nederland: een taak die ze met enthousiasme op zich nemen. Hun optimisme over de aanstaande veranderingen in de rol van kerk wordt echter niet door iedereen gedeeld. In de eerste maanden na het concilie ontstaat een strijd waarbij een progressief en conservatief front vormt. Deze frontvorming wordt door sommige christelijke media als een crisis bestempeld, die collectieve inspanning vergt om niet tot permanente breuken te leiden.⁴⁵ Van concessies willen de progressieven echter niets weten. Gedurende het concilie zijn al stappen genomen die voor een opener karakter van de katholieke zuil moeten zorgen; na afloop van het concilie volgen slechts nog verdere ingrepen. Zo besluit men dat de omgang met andersdenkenden niet meer wordt afgeraden, maar voortaan wordt de beslissing hierover aan de gelovige zelf gelaten. Ook het stemmen op andere partijen dan de

⁴³ Peter Van Dam, 'Een wankel vertoog', 66.

⁴⁴ Maarten van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing*, 123.

⁴⁵ Maarten van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing*, 134.

Katholieke Volkspartij (KVP), waar in het mandement van 1954 nog negatief over wordt geoordeeld, is nu aan de gelovige zelf.

Deze gelovige, die niet eenvoudig onder de progressieven dan wel de conservatieven is te scharen, vormt het grootste deel van de Nederlandse katholieken. Het debat over de modernisering binnen de kerk ontgaat deze groep niet, mede doordat het een veelbesproken thema in de media is. De praktische uitwerkingen van de modernisering kan de gelovige ook niet ontgaan zijn. De liturgie ondergaat bijvoorbeeld aanzienlijke veranderingen, met als doel om de gelovige actiever deel te kunnen laten nemen. Dit betekent bijvoorbeeld dat de kerkmis voortaan in het Nederlands wordt gehouden: een opener en meer toegankelijke houding van de kerk houdt de gelovige in de kerk, is de gedachte. De dagen waarin de geestelijken zich boven het volk plaatsten en vanuit deze positie de geloofsgemeenschap toespraken lijken voorbij. Het geloof zal voortaan op voet van gelijkheid worden beleden, waarbij geestelijke de gelovige meeneemt in een zoektocht naar god.⁴⁶

De meer open opstelling van de katholieke kerk brengt met zich dat de kerk zich steeds minder kan onttrekken van wereldlijke zaken. Binnen de progressieve kringen van de kerk vormt zich langzaam de indruk dat in tijden van politieke rebellie, de kerk niet kan blijven hangen in het neutrale midden; sociale rebellie was een deugd om trots op te zijn, zo stelt theoloog Harry Kuitert in 1970.⁴⁷ De invloedrijke Duitse theoloog Johann Baptist Metz pleit voor een theologie waar in plaats van over het geloof en God te spreken, men naar manieren gaat zoeken om Gods wil te realiseren. Ook het Vaticaan heeft de kwestie van inmenging met wereldlijke zaken in het concilie besproken. In uitgevaardigde verklaringen als *Pacem in Terris* en *Dignitatis humanae* werd voor het eerst een verbinding gemaakt tussen de christelijke leer en de rechten van de mens. Zoals het concilie een radicale breuk vormt met het verleden wat betreft de geloofsbelijdenis van het individu, laat de boodschap van een open en individuele interpretatie van het geloof ook de deur open voor een nieuwe maatschappelijke betrokkenheid.

⁴⁶ Maarten van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing* 136.

⁴⁷ Maarten van den Bos, *Mensen van goede wil: een geschiedenis van de katholieke vredesbeweging Pax Christi, 1948-2013* (Amsterdam 2015) 143.

Politiek Nederland

Zoals uit de opmerking van Harry Kuitert blijkt, vormt de kerk niet de voorhoede van het van het nieuwe maatschappelijk bewustzijn. In de politiek wisselt men al eerder het neutrale midden voor een stellingname aan de progressieve of conservatieve kant. De val van de zogenaamde Rooms-Rode as geeft hiertoe de aanleiding. Met de beruchte Nacht van Schmelzer in 1966, waarin de fractieleider Norbert Schmelzer in van de KVP ervoor kiest de regering van PvdA en KVP te laten vallen, is volgens Piet de Rooy de periode van Rood contra Rooms aangebroken.⁴⁸ Oude verhoudingen tussen partijen komen op scherp te staan en het politieke landschap ligt open voor een nieuwe opmaak. Net als in de discussie binnen de katholieke kerk het geval was, wordt de politiek voortaan bepaald door progressieven en conservatieven, die zich profileren als gedurfde vernieuwers dan wel traditiegetrouwe behoeders. Dat een groot deel van Nederlands stemgerechtigden wel oren heeft naar radicale vernieuwing en een eenduidige, progressieve boodschap, blijkt onder meer uit de verkiezingsuitslag van 1967. De nieuwe partij D'66, onder leiding van Hans van Mierlo, boekt een overtuigend resultaat door één jaar na oprichting met 7 zetels in de Tweede Kamer verkozen te worden.⁴⁹ Hun boodschap: het bestaande partijstelsel te 'laten ontploffen'. Bestaande politieke verhoudingen zijn niet in staat gebleken gehoor te geven aan de prangende vragen die in de Nederlandse maatschappij spelen. Radicale vernieuwing is naar de mening van de partij, het enige wat kan helpen.⁵⁰ De christelijke partijen kunnen zich moeilijk een houding geven in deze periode. De vele decennia van politieke dominantie hebben een indruk van arrogantie en onverschilligheid over de partijen laten komen; een makkelijk mikpunt voor vernieuwers als D'66 en Nieuw Links, het progressieve deel van de PvdA. Kritiek komt echter niet alleen van buiten de partijen: de drang naar vervanging van de oude, grijze politici, vindt ook gehoor onder de radicalen binnen de partijen zelf. Hoewel deze nieuwe stemmen binnen de partij niet direct tot grote omwentelingen leidt, verwordt het stempel 'conservatief' wel langzaam tot een karakterisering die men uit alle macht probeert te ontwijken. Meer dan ooit tevoren hebben politici van de traditioneel grote partijen aandacht voor de jeugd en staat men open voor een uitbreiding van de welvaartstaat. Tegelijkertijd moet de traditionele achterban, die nog steeds een aanzienlijk deel van de

⁴⁸ Piet de Rooy, *Republiek van Rivaliteiten*, 248

⁴⁹ idem.

⁵⁰ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 181.

stemmen opbrengt, niet verloochend worden. Dit brengt de technocraten daarom in een lastig parket, waar traditionele waarden nog steeds de koers bepalen, maar er openlijk getwijfeld wordt aan de houdbaarheid ervan.⁵¹

Van de grote partijen is het de PvdA die uiteindelijk het meest weet mee te waaien met de progressieve wind, wat met name het gevolg is van de Nieuw Links beweging binnen de partij. Hoewel de groep niet op partijbrede steun kan rekenen - ongeveer een vijfde van alle PvdA kiezers kon zich in 1969 in de groep herkennen – maakte het de partij meer ontvankelijk voor vernieuwende en linkse ideeën, niet in de laatste plaats door de ruimte die de groepering krijgt binnen de partij. Fractievoorzitter Den Uyl, zelf een gematigde stem binnen de partij, geeft gehoor aan de vernieuwingsdrang, mede door angst voor verlies van de instabiele achterban. Het kabinet dat in 1973 onder zijn naam wordt gevormd, staat dan ook te boek als het meest progressieve en linkse kabinet in de Nederlandse politieke geschiedenis.⁵² Het is echter te laat gevormd, zo stelt Den Uyl zelf: de tegenkrachten hebben zich ten tijde van de installatie van het kabinet al verzameld en zouden alleen nog maar aan kracht winnen, aldus Den Uyl.⁵³ Om het kabinet te vormen is de inclusie van enkele confessionele politici al onontkomelijk gebleken: de aanstelling van KVP politicus en latere lijsttrekker Dries van Agt als vicepremier is een noodzakelijk kwaad voor de progressieven, die tevens de polarisatie van Nederland op buitengewone wijze illustreert. Met de confessionelen als deel van het kabinet is er alleen ruimte voor kleine progressieve stappen, wat men er niet van weerhoudt toch opmerkelijk veel van het voorgesteld beleid te realiseren, zo stelt De Rooy.⁵⁴ Echter, de fundamentele maatschappijhervorming die men voor ogen heeft, komt onder druk te staan, wat er mede voor zorgt dat buitenlandse politiek meer aandacht krijgt. Hier zullen de progressieve idealen makkelijker te verwezenlijken zijn.⁵⁵

Wanneer Jan Pronk in 1973 de positie van Minister van Ontwikkelingshulp inneemt, bestaat al een ruim opgezet steunmechanisme aan het buitenland. In de jaren zestig ontpopt Nederland zich tot een van de meest vrijgeveige landen ter wereld.⁵⁶ Onder de notie van een

⁵¹ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 193.

⁵² Bastiaan Bouwman, 'Outraged, yet moderate and impartial', *BMGN* vol 132 (2017) 63; Peter Malcontent, 'Nederland en mensenrechten in de Derde Wereld' in M. Kuitenbrouwer en M. Leenders: *Geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (Hilversum 1996) 281.

⁵³ Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart: de politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014) 264.

⁵⁴ Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 263.

⁵⁵ Idem.

⁵⁶ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 73.

steeds kleiner wordende wereld en het belang dat men – deels door het traditionele Nederlandse moralisme ingegeven – er bij voelt om iedere natie in een mondiale vaart der vooruitgang mee te nemen, stijgt het maximum uit te geven bedrag aan ontwikkelingshulp eind jaren zestig al naar één procent van het netto nationale inkomen. Onder minister Pronk wordt dit nog eens verhoogd tot anderhalf procent.⁵⁷ Hoewel er dus ook vóór kabinet Den Uyl al veel aandacht is voor ontwikkelingshulp, is Pronk wel de eerste minister die mensenrechtenbeginselen in zijn beleid implementeert. Dit gaat echter niet zonder enige kritiek van de oppositie. Om te bepalen welke landen in aanmerking kwamen voor een bilaterale hulprelatie heeft minister Pronk namelijk drie bepalende criteria opgesteld: de mate van armoede, de feitelijke behoefte aan hulp en de mate waarin de landen bereid zijn een sociaal-politieke structuur op te zetten waarmee een verdeling van de welvaart werd gegarandeerd. Bovendien moet de ontvangende staat aantonen dat binnen deze nieuwe sociaal-politieke structuur voldoende rekening wordt gehouden met mensenrechten.⁵⁸ Het is met name het laatste criterium dat veel bekritiseerd wordt. Zo zou het beleid erg veel weg hebben van neokolonialisme, wat naar de mening van James Kennedy niet geheel onterecht is. Echter, ontwikkelingshulp blijkt wel degelijk een impuls te zijn voor Nederlandse zakenrelaties in deze landen en de combinatie van geld verdienen en anderen helpen zorgt ervoor dat ontwikkelingshulp blijft groeien en op instemming kan rekenen.⁵⁹ *‘Lichtende komeet’* Pronk wordt na de val van het kabinet vervangen door de meer pragmatische CDA’er Jan de Koning, die zich meer laat leiden door het armoede criterium van Pronk. Desondanks blijft de progressieve uitbouw door Pronk van het ontwikkelingsbeleid gehandhaafd, waarmee mensenrechten een duurzame plek in Nederlands beleid hebben verworven die in 1979 zelfs wordt vastgelegd in de Mensenrechtennota door het Ministerie van Buitenlandse Zaken.⁶⁰

Mensenrechten en de kerk

In deze periode, waarin de politiek polariseert en doorbraakmomenten elkaar opvolgen, kan de positie van de kerk en haar organisaties niet eenvoudig bepaald worden. Zoals hierboven benoemd speelt een frontvorming tussen progressieven en conservatieven ook de christelijke

⁵⁷ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 74.

⁵⁸ Peter Malcontent, ‘Nederland en de mensenrechten in de Derde Wereld 1973-1981’, 282.

⁵⁹ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 75.

⁶⁰ Malcontent, ‘Nederland en de mensenrechten in de Derde Wereld 1973-1981’, 283.

gemeenschap parten. In de analyse van Maarten van den Bos van onder andere de opstelling van katholieke vredesorganisatie Pax Christi ten aanzien van het conflict tussen Israël en Palestina wordt deze tweespalt geïllustreerd.

Onder invloed van onder meer de eerdergenoemde theoloog Metz en diens politieke theologie, vormt zich begin jaren zeventig langzaam een coherente visie op een nieuw soort *civil religion*: een visie over de inmenging van christenen met het politieke leven, waarbij men in plaats van slechts te pleiten voor ontwapening en ontwikkelingssamenwerking, ook oog heeft voor de bredere maatschappelijke context. Vrede alleen is niet meer voldoende: het welzijn van de mens krijgt een steeds centralere rol. Deze nieuwe opvatting is echter nog niet de heersende opvatting onder de leden van Pax Christi in 1970 wanneer de organisatie enkele stellingen publiceert ten aanzien van het conflict tussen Israël en Palestina. Met een nog traditionele scheiding van politiek en religie wordt de katholieke visie op het conflict duidelijk gemaakt. Zo roept men onder meer op tot wederzijdse erkenning, een proces waarin Israël de eerste stap zou moeten zetten. Bovendien moet de exclusief Joodse staat worden opgegeven, om zo ook ruimte te bieden aan Palestijnen die naar hun huis willen terugkeren. De wet op terugkeer, die een plek voor Joden in Israël garandeert, wordt bovendien in twijfel getrokken.⁶¹ De goede bedoelingen die tot de stellingen hadden geleid kunnen echter op weinig bijval rekenen. De twijfel die men toont ten aanzien van de exclusieve Joodse staat, wordt door critici bestempeld als een pleidooi voor de verwijdering van Israël. Anderen omschrijven de stellingen als erg naïef en op sommige punten ronduit antisemitisch.⁶²

Onder invloed van de opvattingen over de nieuwe *civil religion* kan een reactie van Pax Christi na het opnieuw opblaaien conflicten in het Midden-Oosten in 1973 niet uitblijven. Het signaleren en afwijzen van onder meer onderdrukking en uitbuiting is ondertussen tot kerndoel van de organisatie verheven, tekenend voor de nieuwe maatschappelijke inmenging, en dus vormt de onrust rondom Israël een geschikte casus om deze in de praktijk te brengen. De genomen initiatieven schieten echter hun doel voorbij. Allereerst besluit men namelijk dat een nieuwe publicatie van de eerdergenoemde stellingen nog steeds relevant zou zijn. Daaropvolgend organiseert Pax Christi een debatavond in maart 1974, waarvan een deel live door de KRO wordt uitgezonden. Hierin worden de punten van de organisatie, zoals tweemaal gepubliceerd nog eens onderstreept. Wederom kan men op weinig bijval rekenen. Sterker

⁶¹ Van den Bos, *Pax Christi*, 141.

⁶² Idem, 142.

nog, de stortvloed aan verontwaardigde reacties die dit opleverde doet Pax Christi uiteindelijk beslissen zich te onthouden van verdere inmenging in het debat. De mate van polarisatie laat geen ruimte meer aan een tegemoetkoming in het midden. Onder meer de groeiende aandacht voor de Tweede Wereldoorlog en de holocaust maakten de aantijgingen van Pax Christi richting Israël erg gedurfd. De invloed van opvattingen over een *civil religion*, een progressieve houding binnen de katholieke gemeenschap, brengt niet kunnen brengen waar men op hoopt. Het vijfjarenplan, enkele jaren eerder opgezet om de pressiefunctie van de organisatie in te bedden in de wens belangstelling te wekken voor maatschappelijke problemen, wordt afgedaan als mislukt. De nadruk is te veel te komen liggen op de pressiefunctie, waarbij het oog voor de bredere context is komen te vervallen

De inmenging door Pax Christi illustreert hoe kerkelijke organisaties gedurende de jaren zeventig zich met maatschappelijke vraagstukken van nationaal en internationaal niveau gaan bezighouden. Enkele jaren na de negatieve ervaringen van Pax Christi, in 1977, richt de Nederlandse Raad van Kerken de Werkgroep Mensenrechten op. De vraag hoe de kerken zich moeten inmengen met maatschappelijke vraagstukken, in dit geval de behartiging van mensenrechten, vormt de kern van de groep. In de volgende hoofdstukken zal dieper in worden gegaan op de ontstaansgeschiedenis van de werkgroep en haar werkwijze.

2. De Werkgroep Mensenrechten van de Nederlandse Raad van Kerken

Op 21 juni 1968 wordt de Nederlandse Raad van Kerken opgericht: een overkoepelend orgaan voor de Nederlandse kerkgenootschappen. Op mondiaal niveau bestaat dan al langer een soortgelijke organisatie, namelijk de Wereldraad van Kerken. De oprichting van deze organisatie vindt in 1948 plaats tijdens een eerste bijeenkomst in Amsterdam.⁶³ De Nederlandse oecumenische organisatie bestaat bij oprichting uit acht kerkgemeenschappen, waaronder de Hervormde kerk, de Gereformeerde Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk waarmee meer dan drie kwart van de Nederlandse bevolking is vertegenwoordigd.⁶⁴ De organisatie stelt zich als doel onderlinge activiteiten te coördineren om daarmee eenheid onder de deelnemende kerken te bevorderen. Dit wil men bereiken onder meer door het oprichten van werkgroepen die zich buigen over uiteenlopende thema's. Zo beschikt men halverwege jaren zeventig bijvoorbeeld over een werkgroep die zich bezighoudt met de relatie tussen de kerken en ontwikkelingssamenwerking: een thema dat, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, in deze jaren in politiek en maatschappelijk opzicht steeds meer aandacht krijgt. In 1976 besluit men onder de Sectie Internationale Zaken (SIZ) van de Raad van Kerken een werkgroep op te richten die zich uitsluitend op de relatie tussen de kerken en mensenrechten richt. In de uitnodiging, verstuurd door SIZ voorzitter Marga Klompé, die de leden toegestuurd krijgen voor de eerste bijeenkomst van de groep, worden de redenen tot het oprichten van de werkgroep nader verklaard:

*“Met de oprichting van deze werkgroep hopen wij te voldoen aan een vraag, die reeds geruime tijd met grote regelmaat gericht wordt aan de Sectie, zowel van binnen als van buiten de kerken in Nederland. Tevens geven wij hiermee gehoor aan de oproep van de laatste Assemblée van de Wereldraad van Kerken in Nairobi, gericht tot o.a. de nationale kerken, om speciale aandacht te schenken aan studie en actie inzake het verschijnsel van de rechten van de mens en de toenemende schending ervan.”*⁶⁵

⁶³ Gevonden op: <https://www.oikoumene.org/en/about-us/wcc-history> op 21-06-2018.

⁶⁴ ‘Raad van Kerken verenigt acht genootschappen’ *De volkskrant*, 22-6-1968, 3; James Kennedy, ‘Recent Dutch religious history and the limits of secularization’, *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte* vol 99 (2005) 84

⁶⁵ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 63. MR 1/77, 1.

Uit bovenstaand citaat wordt duidelijk dat de Raad van Kerken de behoefte voelt om de groeiende aandacht voor mensenrechten, nationaal en internationaal, een vaste plek binnen de organisatie te geven en te reflecteren op mensenrechten en de rol van de kerken. Hiervoor worden mensen met uiteenlopende achtergronden gevraagd om deel te nemen aan de werkgroep. Zo zijn onder meer twee hoogleraren, een journalist, enkele leden van secties binnen de Raad van Kerken en een medewerker van het Ministerie van Buitenlandse Zaken lid van de werkgroep.⁶⁶ Met elf aanwezigen heeft de werkgroep op 25 februari 1977 haar eerste vergadering.

Gezien de werkgroep onder toezicht van de SIZ opereert, is haar taak voornamelijk een 'beleids-adviserende' ten aanzien van de SIZ. Dit betekent dat de werkzaamheden zullen bestaan uit reflectie op achtergrondvragen die betrekking hebben op mensenrechten, maar ook het coördineren van acties om de nieuwe inzichten en overtuigingen naar de basis door te voeren. Tenslotte houdt de werkgroep zich bezig met het adviseren van de Sectie in het geval van concrete schendingen van mensenrechten. Bij deze laatste taak bestaat echter de mogelijkheid dat zich een te grote werkdruk zal vormen. De oplossing ligt volgens de SIZ daarom in het nauwkeurig selecteren van zaken die voor behandeling in aanmerking komen, waarvoor de zogenaamde 'kriteriabrief' is opgesteld door de SIZ.⁶⁷ In deze brief wordt gesteld dat een uitspraak *in abstracto* over de houding van de kerken ten aanzien van mensenrechten niet te doen is. Dit zou de kerken mogelijk kunnen binden aan een verplichting die in een concreet geval tot een onwenselijk resultaat zouden leiden. Daarom pleit men voor een ad hoc beleid, waarbij van geval tot geval bepaald wordt wat het standpunt van de kerken zal zijn. Echter, niet alle gevallen zijn even urgent: bij de bepaling welke situaties van onrecht in aanmerking komen om behandeld te worden verdienen zaken met Nederlandse inmenging door staat of kerk, een verzoek van buitenlandse kerken of een verzoek van een internationaal orgaan als de Wereldraad voorrang.⁶⁸ Anders gesteld, de werkgroep zal zich voornamelijk bezighouden met zaken van nationale politiek of internationale politiek wanneer de Nederlandse staat betrokken is. Daarnaast zullen verzoeken vanuit de internationale christelijke gemeenschap behandeld worden.

⁶⁶ Voor een volledig overzicht, zie ledenlijst.

⁶⁷ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 63, MR 2/77.

⁶⁸ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 63. MR 4/77, 2

Internationale invloeden op de oprichting van de werkgroep

Zoals uit bovenstaand citaat over de oprichting blijkt, wordt met de oprichting van de werkgroep gehoor gegeven aan een verzoek van de Wereldraad van Kerken, gedaan tijdens de vijfde bijeenkomst in Nairobi. Het doel van deze bijeenkomsten is het uitzetten van de koers voor de deelnemende kerken voor de aankomende jaren. Hierbij probeert men vragen te beantwoorden over de rol van religie in de samenleving en onderwerpen aan te wijzen waar in de daaropvolgende jaren door de aanwezige kerkelijke gemeenschappen extra aandacht aan moet worden besteed. De bijeenkomst in Nairobi vindt plaats van 23 november tot 10 december.⁶⁹ In deze periode worden over een groot aantal onderwerpen voornemens uitgesproken en beslissingen genomen, welke worden vastgelegd in rapporten. Zo spreekt men in het vijfde rapport, genaamd *Structures of Injustice and Struggles for Liberation*, over onderwerpen als racisme en seksisme, maar ook mensenrechten. Zoals de titel van rapport enigszins aangeeft, ziet de Wereldraad schendingen van mensenrechten of uitingen van seksistische of racistische aard als symptomen van onrechtvaardige structuren, iets dat in de inleiding van het rapport benadrukt wordt.⁷⁰ Deze visie op mensenrechten zou later in grote mate de het werk van de Werkgroep Mensenrechten beïnvloeden. In de analyses van de overwegingen en werkwijzen van de werkgroep in hoofdstuk 3 en 4 wordt dit verder behandeld.

Naast het aanduiden van de oorzaken van mensenrechtenschendingen en enkele rechten die extra aandacht verdienen, geeft men in het genoemde rapport ook een aantal aanbevelingen voor de kerken om op nationaal niveau te werken aan een betere situatie. De kerkgemeenschappen zullen moeten werken aan een zo volledig mogelijke implementatie van mensenrechten in de kerkelijke organisatie en de dagelijkse praktijk. Zo dringt de Wereldraad aan op het voorlichten van de kerkgemeenschappen over mensenrechten: men dient bewust te worden van de rechten die men heeft. Een vergroot bewustzijn draagt bij aan het opmerken van en strijden tegen schendingen, iets waar de kerken ook het voortouw in moeten nemen. De kerk zelf dient ook extra expertise op het gebied van mensenrechten te krijgen en haar priesters en pastoors het belang van mensenrechten bij te brengen.⁷¹ Voor dit alles raadt de

⁶⁹ David Paton, *Breaking barriers. Nairobi 1975: the official report of the fifth Assembly of the World Council of Churches, Nairobi, 23 November - 10 December, 1975* (Londen 1976) ix.

⁷⁰ David Paton, *Breaking barriers*, 102.

⁷¹ David Paton, *Breaking barriers*, 114.

Wereldraad de kerkgemeenschappen aan een nationaal orgaan op te richten dat zich hier uitsluitend mee bezighoudt. Veertien maanden later voldoet de Nederlandse Raad van Kerken aan dit verzoek door de Werkgroep Mensenrechten op te richten.⁷²

Geheel op zichzelf staan de uitingen van de Wereldraad echter niet. Op mondiaal niveau bestaan er namelijk al enige tijd belangrijke verklaringen en verdragen die de fundering van het internationale mensenrechtenregime vormen. Een belangrijk voorbeeld hiervan is de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948, die een opsomming geeft van de onvervreemdbare rechten van ieder mens. De verklaring voorziet de strijd om mensenrechten van een duidelijk kader, en voorziet staten van een mogelijkheid om mensenrechten als normatieve leidraad aan te houden in internationale politiek. Met twee verdragen uit de jaren zestig, te weten het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten en het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten wordt de positie van mensenrechten in nationale en internationale politiek sterker, en creëert men een stelsel met regels waar deelnemende staten zich aan dienen te houden.⁷³ Het zijn deze drie verdragen waar in de inleiding van het vijfde rapport expliciet naar wordt verwezen. Daarnaast richt men zich in de inleiding ook tot de staten die kort daarvoor op regionaal niveau afspraken hebben gemaakt ten aanzien van mensenrechten:

“The world community has agreed upon certain high principles which are embodied in the UDHR and the International Covenants on Human Rights. The recent Helsinki Declaration on Security and Co-operation in Europe gives, particularly for its signatories, a new potential for the implementation of these standards. These principles and standards largely coincide with our current Christian understanding about what makes up a just society.”⁷⁴

De Wereldraad plaatst het rapport dus in de bestaande internationale politieke praktijk van verdragen en verklaringen en ziet bovendien haar opvatting ten aanzien van mensenrechten in één lijn met deze internationale afspraken. De gelijkschakeling tussen de afspraken gemaakt

⁷² David Paton, *Breaking barriers*, 115.

⁷³ Kabasakal Arat, Z., ‘Forging a Global Culture of Human Rights: Origins and Prospects of the International Bill of Rights’, *Human Rights Quarterly* 28 (2006) 417; Steven Jensen, *The Making of International Human Rights. the 1960s, decolonization, and the reconstruction of global values* (New York 2016) 5-7.

⁷⁴ David Paton, *Breaking barriers*, 103.

in Nairobi en Helsinki is daarbij interessant, aangezien de oprichting van de Werkgroep Mensenrechten van de Raad van Kerken een direct gevolg is van de bijeenkomst in Nairobi. Bovendien blijkt de verklaring die is opgesteld in Helsinki van grote invloed op de werkgroep; zo wordt tijdens de tweede vergadering van de werkgroep de verklaring en het daarop voortbouwende oecumenisch plan van aanpak, opgesteld door de Commissie voor Internationale Zaken Wereldraad van Kerken, uitgedeeld aan de leden.⁷⁵ Een nadere beschouwing van de implicaties van de Helsinki Akkoorden voor de Nederlandse Kerken draagt dan ook bij aan een beter begrip van de Werkgroep Mensenrechten.

De Helsinki Akkoorden zijn afsluitende afspraken gemaakt bij de conferentie van 35 landen, bestaande uit Canada, de Verenigde Staten en alle Europese staten behalve Albanië. Het voornaamste doel van de bijeenkomst is het verminderen van spanningen tussen de twee blokken die na de Tweede Wereldoorlog zijn ontstaan in het oosten en het westen van het Europese continent. Om dit te realiseren maakt men afspraken die de relaties tussen de deelnemende landen onder andere op het gebied van soevereiniteit, onderlinge dreiging en de onschendbaarheid van de landsgrenzen zullen bepalen. Hier wordt bovendien respect voor mensenrechten en fundamentele vrijheden aan toegevoegd:

“The participating States recognize the universal significance of human rights and fundamental freedoms, respect for which is an essential factor for the peace, justice and wellbeing necessary to ensure the development of friendly relations and co-operation among themselves as among all States.”⁷⁶

Het ondertekenen van de Helsinki Akkoorden betekent een bevestiging van de rol van mensenrechten in de internationale politiek, in lijn met de eerdere verklaringen en verdragen die in naam van de Verenigde Naties zijn uitgebracht. Van concrete maatregelen ten aanzien van mensenrechten is in de akkoorden echter geen sprake; deze verantwoordelijkheid lijken de kerken op zich te nemen. Tijdens de bijeenkomst van de Wereldraad van Kerken wordt namelijk besloten tot een uitvoerige behandeling van mensenrechten door de kerken van de deelnemende landen. Dit resulteert uiteindelijk in enkele bijeenkomsten in de tweede helft

⁷⁵ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64 MR 30/77, 2.

⁷⁶ Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act. P 6.

van de jaren zeventig, waarvan de eerste in juli 1976 plaatsvindt.⁷⁷ Albert van den Heuvel, hoofd van de Nederlandse Hervormde Kerk is de Nederlandse vertegenwoordiging op deze bijeenkomst. Zijn verslag en opmerkingen zullen een jaar later aan de Werkgroep Mensenrechten worden voorgelegd.

De bijeenkomst in Montreux in Zwitserland blijkt vooral een poging om de akkoorden van Helsinki kracht bij te zetten. In de nota die tijdens de conferentie wordt opgesteld, spreekt men in de eerste alinea met optimisme over de gemaakte afspraken in Finland:

*“The Final act constitutes a historic event for all the signatory states. It was not a victory for any one group of nations or for any ideology (...). The churches should do all in their power to help to preserve the positive political will implicit in the signing of the Final Act.”*⁷⁸

Uit bovenstaand citaat is op te maken dat de kerken een ondersteunende rol willen aannemen: de politieke leiders hebben voor een positieve impuls in internationale relaties en op het gebied van de bescherming van mensenrechten gezorgd, nu is het aan de kerken om deze voort te laten duren. Waar de kerken vooral een rol in kunnen spelen is in gevallen waar soevereiniteit van landen het verhelpen van mensenrechtenschendingen kan tegenwerken, aldus de nota. Het benadrukken van nationale soevereiniteit en het principe van non-interventie in de Helsinki Akkoorden, kan het bestrijden van mensenrechtenschendingen bemoeilijken. Deze schendingen zijn namelijk een nationale aangelegenheid. De kerken kunnen hier echter een voorbeeldfunctie vervullen, door op basis van hun onderlinge relatie te demonstreren dat kritiek uiten een dienst kan zijn, niet een uiting van vijandigheid.⁷⁹

De oprichting van de Werkgroep Mensenrechten van de Nederlandse Raad van Kerken valt in lijn met internationale ontwikkelingen, zowel op politiek gebied als binnen de wereldwijde kerkelijke gemeenschappen. De Wereldraad van Kerken plaatst haar eigen focus op mensenrechten tijdens de bijeenkomst in Nairobi in het grotere geheel van verklaringen

⁷⁷ CCIA Newsletter – Human Rights post assembly follow-up. Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 63, MR 18/77, 2.

⁷⁸ CCIA Newsletter – Human Rights post assembly follow-up. Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 63, MR 18/77, 16.

⁷⁹ CCIA Newsletter – Human Rights post assembly follow-up. Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 63, MR 18/77, 17.

en verdragen die de internationale gemeenschap dan al kent. Voor Europese landen en kerkgemeenschappen komen de Helsinki Akkoorden hier nog bij als extra stimulus. De kerken wensen een actieve bijdrage te kunnen leveren ter bevordering van mensenrechten, in samenwerking met de nationale regeringen of ter ondersteuning van hun beleid. In dit krachtenveld dient de werkgroep zich te positioneren als adviesorgaan van de SIJZ en Nederlandse Raad van Kerken.

Visie op mensenrechten binnen de werkgroep

De leden van de werkgroep zijn zich bewust van de internationale en nationale context waarbinnen gehandeld moet worden: de verschillende verdragen en verklaringen van de afgelopen decennia geven de leden een duidelijk omlijnd kader om binnen te werken. Daarnaast zullen de leden ook deels vanuit de eigen overtuiging werken, en gezien de verschillende achtergronden is het de leden niet duidelijk of ieder een gelijke visie op de mensenrechten heeft. Om duidelijkheid te scheppen worden daarom in de eerste maanden na de oprichting stukken geschreven door enkele leden waarin ze ingaan op hun persoonlijke visie op de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens en hun mogelijke bedenkingen hierbij. Dit zijn professoren D.F. Scheltens en G. Rothuizen, werkzaam aan respectievelijk de universiteit van Nijmegen en de theologische hogeschool Kampen, en L. Schuurman, tevens docent in Kampen.

Professor Scheltens doceert op de Universiteit Nijmegen rechtsfilosofie en benadert de verklaring vanuit het perspectief van zijn academische discipline. Op zijn vraag hoe mensenrechten in de verklaring worden gezien, citeert hij artikel 29 van de verklaring waarin staat dat ieder zijn rechten mag uitoefenen binnen de grenzen van de wet en met inachtneming van de rechten van de ander. Hiermee wordt in de verklaring een klassiek liberale visie op rechten uiteengezet: een visie die zijn oorsprong vindt in de werken van onder andere Immanuel Kant. Een visie waar Marx later protest tegen zou aantekenen, aldus Scheltens. Marx betoogt dat een samenleving waarin de staat slechts de individuele rechten waarborgt maar verder niet tot interventie overgaat, slechts politieke gelijkheid realiseert, terwijl er van sociaal-economische gelijkheid geen sprake zal zijn.⁸⁰ Wanneer met dit perspectief naar de UVRM gekeken wordt, zou men enige kritiek op het document kunnen

⁸⁰ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64, MR 34/77, 3.

uiten, stelt Scheltens: de nadruk ligt namelijk sterk op de rechten van de individuele persoon tegenover de staat en spreekt weinig over het opheffen van sociale en economische ongelijkheden.⁸¹ Deze kritiek weegt in de ogen van Scheltens echter niet op tegen de positieve waarde die het document heeft voor mensenrechten in de internationale samenleving. Hoewel hij niet ontkent dat het Westen op deze wijze mogelijk de meeste baat heeft bij de verklaring, omdat in deze landen een grote mate van sociaaleconomische gelijkheid is gerealiseerd en mensen dus in gelijke mate op aanspraak kunnen maken op hun burger- en politieke rechten, gaat het hem te ver om de UVRM in zijn geheel af te keuren:

“nu lijkt [het] me onbetwistbaar dat het Westen de verworvenheden van de politieke vrijheden en sociale gelijkheden niet op het spel mag zetten voor een (wellicht utopische) volledige sociaal-economische gelijkheid en democratie.”⁸²

Professor Rothuizen analyseert de UVRM en de daaruit volgende praktijk ter bescherming van de mensenrechten voornamelijk vanuit een theologisch perspectief en is kritischer dan S op de verklaring. Kijkend naar de ontstaansgeschiedenis van het in 1948 uitgebrachte document, stelt Rothuizen dat de opsomming van mensenrechten een zeer bewuste reactie was op ‘het verschijnsel Adolf Hitler’.⁸³ Deze opvallende woordkeuze wordt vervolgens toegelicht:

“Men zag onvoldoende in, dat ‘Adolf Hitler’ niet meer was dan een symptoom van een op duizend-en-een wijze verrotte maatschappij. Men kan 1948 lezen als bliksemafleider van deze maatschappij in het algemeen en het liberalisme, dat er uit spreekt als farizeïsme [schijnheiligheid] (dat op zijn beurt méér is dan americanisme!). Gelukkig worden wij ons tegenwoordig meer en meer bewust van de ‘balk’ in het eigen oog. Maar misschien realiseren we ons onvoldoende, hoe niet alleen dankbaar, maar ook elitair de democratieën na 1945 aan de haal zijn gegaan met de rechten van de mens. Elitair: want hoe zijn de rijke landen gekomen aan de rijkdom van de rechten van de mens?”⁸⁴

⁸¹ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64, MR 34/77, 4.

⁸² Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64, MR 34/77, 4.

⁸³ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64, MR 36/77, 1.

⁸⁴ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64, MR 36/77, 2.

Rothuizen schuwt niet om stevige kritiek te uiten op de verklaring. In zijn ogen is het huidige mensenrechtenregime slechts symptoombestrijding. De symptomen of mensenrechtenschendingen zijn naar de mening van Rothuizen uitwerkingen van een dieperliggende oorzaak, namelijk het liberalisme. Zoekend naar gelijkenissen met het ‘beeld Gods’, de egalitaire opvatting dat ieder mens in de ogen van God gelijk is, ziet Rothuizen weinig artikelen die dit beeld ondersteunen: het individu staat namelijk centraal. De verklaring is echter niet zonder enige ‘sociale’ bepalingen die duiden op rechthebbenden als een collectief. Als voorbeeld geeft Rothuizen het begin van artikel 22: *“Everyone as a member of society (...)”*. Hierbij stelt hij echter de vraag of het niet meer gaat om rechten van de enkeling op de maatschappij dan van de maatschappij op de enkeling. Bovendien kan men zich afvragen van wat voor soort maatschappij men deel uitmaakt. Enige marxistische kritiek, zoals hierboven door Scheltens behandeld, is hier gerechtvaardigd meent Rothuizen, niet in de laatste plaats omdat dit nog steeds te weinig in de mensenrechtenverdragen is verwerkt.⁸⁵ Hier voegt hij aan toe:

“Ook bedenke men, dat schending van de individuele mensenrechten, zoals deze in Oosteuropa plaatsvindt, nog niet behoeft te betekenen, dat dus aldaar alle humaniteit het loodje legt.”⁸⁶

Rothuizen concludeert dat er met de verklaring veel onbehandeld is gebleven. Zo ontbreekt iedere notie van plichten voor de mensen, denk bijvoorbeeld aan de plicht tot verzet. Bovendien blijft de vraag onbeantwoord, hoeveel mensenrechten mogen sneuvelen, in de strijd om mensenrechten:

“Want in de strijd voor de rechten van de mens vechten wij niet alleen tegen onrecht, wij vechten ook tegen recht (het recht op leven, dat wij eventueel ontnemen). Dat behoeft niet noodzakelijk schuld in te houden, maar wel tragiek.”⁸⁷

⁸⁵ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64, MR 36/77, 2.

⁸⁶ Idem.

⁸⁷ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64, MR 36/77, 3.

De liberale benadering van mensenrechten in de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens schiet in de ogen van Rothuizen te kort. Het bestrijden van sociaaleconomische ongelijkheid verdient de voorkeur, aangezien dit de bron van mensenrechtenschendingen vormt.

Ook Schuurman heeft een kritische houding ten opzichte van het huidige mensenrechtenregime. Dat wordt duidelijk uit zijn reactie op de opmerking van Scheltens. Laatstgenoemde stelt, zoals hierboven geciteerd, dat Westerse verworvenheden niet opgegeven dienen te worden voor een, wellicht utopische, sociaaleconomische gelijkheid. Deze karakterisering van gelijkheid als een mogelijke illusie, drijft Schuurman er toe zijn visie uiteen te zetten.

Schuurman stelt dat Westerse producten als de democratie en mensenrechten zich niet eenvoudig mondiaal laten exporteren. Het is namelijk dankzij ongelijkheid tussen het Westen en de rest van de wereld, dat men in het Westen van deze “*instituten*” kan genieten. Wat in het Westen als logische vruchten van de vooruitgang van de christelijke beschaving worden gezien, worden door Schuurman als voorrechten bestempeld. De universele taal die met de verspreiding van democratie en mensenrechten gepaard gaat, verbloemt tevens het historische feit dat de deze een zeer particulier belang vertegenwoordigen, namelijk dat van de Westerse minderheid, die bovendien zijn voorrecht heeft verworven door van de meerderheid te roven, aldus Schuurman.⁸⁸ Het huidige “*pakketje mensenrechten*”, dat niet sociaaleconomische gelijkheid bevat en slechts gereserveerd is voor een minderheid in de wereld, laat zich niet exporteren, niet in zijn huidige vorm:

“Een utopie hebben van rechten voor alle mensen en tegelijkertijd het Europese model ervan niet aanvallen komt neer op het handhaven van een koloniserende gezindheid.”⁸⁹

Schuurman komt daarom tot de conclusie dat hij als blanke Europeaan zijn eigen rechten niet kan poneren, maar deze slechts geschonken heeft gekregen door “*de ander*”.⁹⁰ Bovendien concludeert hij dat daarom geprobeerd moet worden om “*de ander*” zijn mensenrechten tot werkelijkheid te maken. De onderdrukkende structuren, die dit tot dusver voorkomen

⁸⁸ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64, MR 41/77, 2.

⁸⁹ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64, MR 41/77, 3.

⁹⁰ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64, MR 41/77, 4.

hebben, dienen verwijderd te worden. Tot slot ziet Schuurman een plicht voor het Westen: omdat de geldende mensenrechten zich niet voor export lenen, zal men een stap terug moeten doen:

“het hebben van politieke en sociale gelijkheid, zonder de aanwezigheid van sociaal-economische gelijkheid binnen Europa en daarbuiten, blijkt historisch niet vruchtbaar te zijn; men kan het alleen maar opbrengen als men bereid is de prijs van een collectieve neurotizering te betalen om de aanklagende ogen van de ander niet behoeven te zien. Mensenrechten, die mensenónrechten zijn, kunnen niet gevierd worden: ze verslaven.”⁹¹

De utopie van sociaaleconomische gelijkheid, die door Scheltens wordt afgedaan als een mogelijk onhaalbare visie, is voor Schuurman een motivatie tot handelen. De eerste taak waar men voor staat is het opheffen van de ongelijkheid en niet te blijven in de liberale visie op mensenrechten. *“Dit liberale gezichtspunt veronderstelt bijvoorbeeld, een sociale gelijkheid die in onze maatschappij schittert door afwezigheid.”⁹²*

De opvattingen van Scheltens, Rothuizen en Schuurman worden in de eerste helft van 1977 enkele keren besproken in vergaderingen van de werkgroep, waarbij er door de overige leden weinig kritiek wordt geuit. Het gebrek aan kritiek toont aan dat de visies op mensenrechten die hierboven uiteengezet zijn, in grote mate ook de visie van de andere leden van de werkgroep vertegenwoordigen. Dit wordt een jaar later bevestigd tijdens een georganiseerde werkdag voor de leden van de werkgroep. Op deze dag wordt ieder lid gevraagd naar een korte schets van de persoonlijke visie op mensenrechten. De bovenstaande opvatting wordt hierin niet bestreden, maar eerder onderbouwd. De christelijke achtergrond van de leden maakt dat rechtvaardigheid bij ieder hoog in het vaandel staat, wat resulteert in een vaak kritische houding naar de verklaringen en verdragen omtrent mensenrechten van de VN: de liberale geest van deze documenten staat een rechtvaardige wereld in de weg.⁹³

Hiermee sluiten de opvattingen van de leden van de werkgroep aan bij de internationale ontwikkelingen in de oecumenische beweging. Zoals in de inleiding van het

⁹¹ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64, MR 41/77, 4.

⁹² Idem.

⁹³ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 65, MR 38/78, 3.

vijfde rapport van de bijeenkomst in Nairobi al te lezen is, kenmerkt de oecumenische visie op mensenrechten zich door een focus op rechtvaardigheid en vooral op sociaaleconomische gelijkheid, een opvatting die gedurende de tweede helft van de jaren zestig en de jaren zeventig steeds invloedrijker wordt, zo stelt ook historicus Bastiaan Bouwman in een recent artikel in *The Journal of Global History*. De strijd om mensenrechten binnen de Wereldraad van Kerken begin jaren zeventig wordt in grote mate beïnvloed door contacten met Zuid-Amerikaanse kerkleiders. De behartiging van mensenrechten door de Wereldraad krijgt hierdoor een bredere focus dan slechts burger- en politieke rechten, waarbij vooral meer aandacht voor sociale en economische programma's ontstaat.⁹⁴ Deze verbreding van de doelstelling resulteert ten tijde van de bijeenkomst in Nairobi in een visie met marxistische invloeden.⁹⁵ Zoals gesteld worden onderwerpen als seksisme, racisme en de onderdrukking van mensenrechten gezien als uitingen van onrechtvaardige maatschappelijke structuren. De Wereldraad vindt in de strijd om de gelijkheid van ieder mens, zoals ieder mens in Gods beeld gelijk is, een noodzakelijke voorwaarde in sociaaleconomische gelijkheid. Een voorwaarde die door bijvoorbeeld Rothuizen en Schuurman wordt bevestigd en door Scheltens niet volledig wordt verworpen.

Visie op de relatie tussen de kerk en mensenrechten binnen werkgroep

Hoewel de leden van de werkgroep over het algemeen een duidelijk standpunt hebben ten aanzien van het huidige mensenrechtenregime, is hiermee nog geen duidelijkheid gegeven over de rol van de kerk in de behartiging van mensenrechten op nationaal en internationaal niveau. Hier bestaat dan ook nog enige onzekerheid over binnen de werkgroep. Wanneer Scheltens hier in februari 1979 een artikel over schrijft voor *Civis Mundi*, een politiek filosofisch tijdschrift, leidt de behandeling van het stuk in de werkgroep tot een uiteenzetting van ieders visie op deze kwestie.

De centrale vraag in het artikel van Scheltens is de volgende: welke rol kunnen en moeten het christelijk geloof, de kerken en de theologie spelen in problemen aangaande de mensenrechten? Om deze vraag te beantwoorden wordt eerst de positie van de kerk in de

⁹⁴ Bastiaan Bouwman, 'From religious freedom to social justice: the human rights engagement of the ecumenical movement from the 1940s to the 1970s', *Journal of Global History, Religious freedom to social justice* 13 (2018) 269.

⁹⁵ Bastiaan Bouwman, 'From religious freedom to social justice', 270.

moderne samenleving geanalyseerd. Scheltens meent dat de stelling dat de kerken zich niet met politieke regimes mogen vereenzelvigen nog steeds algemeen wordt aanvaard. Men kan zich echter afvragen, zo schrijft Scheltens, of huidige tendensen niet op een dusdanige alliantie wijzen: de kerk zou vaak uitgedaagd worden niet langer neutraal te blijven, maar te strijden en een positie te kiezen en lijkt zich steeds sterker te maken voor het socialisme. De strijd tegen regimes in Zuid-Amerika dienen hier als voorbeeld.⁹⁶ Dit roept de vraag op of de kerk zich niet te veel laat “verpolitiseren”, en of een kerk, als kerk zijnde, wel bepaalde doelen kan en mag verdedigen.⁹⁷ Dit laatste zou positief beantwoord kunnen worden, meent Scheltens, wanneer men mensenrechten ziet als een christelijk zaak.

Geloof in christelijke zin is geen zaak van “*louter innerlijk leven*”, stelt Scheltens. Men kan als christen niet onverschillig blijven ten aanzien van vragen omtrent sociale en politieke rechtvaardigheid. Rechtvaardigheid bevindt zich in de kern van het geloof, en het strijden hiervoor behoort tot haar wezenlijke taak. Echter, betekent dit niet dat het geloof een inhoudelijke bijdrage kan doen aan mensenrechten. Wanneer een christen zijn recht op bijvoorbeeld vrijheid van religie opeist, doet hij dit als mens. Dit geldt voor alle rechten waar men aanspraak op kan maken: ze gelden los van de geloofsovertuiging. Of, zoals werkgroep lid John Garbutt, secretaris van afdeling Azië van de Interkerkelijke Coördinatie Commissie Ontwikkelingssamenwerking, in zijn reactie op het artikel het zou formuleren: “*het christendom heeft geen monopoly op mensenrechten*”.⁹⁸ Daarom concludeert Scheltens:

*“Wanneer er echter geen typisch christelijke inhoud te geven valt aan de idee van de gerechtigheid of de mensenrechten, heeft dit dan ook niet als consequentie dat een kerk niet als kerk, dat wil zeggen uit naam van haar geloof, moet of kan spreken, wanneer het over mensenrechten gaat. Ze kan wel spreken in naam van de mensheid en zich door haar geloof speciaal geroepen voelen om voor die mensheid op te komen. Maar de eigen geloofsinbreng ligt dan op het vlak van de motivatie en niet van de inhoudsbepaling.”*⁹⁹

⁹⁶ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, MR 49/78, 1.

⁹⁷ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, MR 49/78, 2.

⁹⁸ Reactie John Garbutt op Scheltens, Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66.

⁹⁹ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, MR 49/78, 3.

Vanuit dit standpunt wijst Scheltens politieke inmenging door de kerk af. Kerken zouden geen schaduwkabinetten moeten vormen maar de politieke discussie aan politici laten. Hierbij merkt hij tot slot op, dat deze opvatting met name betrekking heeft op Nederland en België, waar *“de zorg voor rechtvaardigheid door de politici zelf en hun achterban voldoende aandacht krijgt.”* In landen waar dit minder vanzelfsprekend is, zouden kerken meer verantwoordelijkheid op zich kunnen nemen; politiek richting geven hoort hier echter niet bij.¹⁰⁰

De meningen van de overige leden van de werkgroep over het artikel van Scheltens zijn verdeeld. Met name de felle stellingname in het artikel over het afzijdig blijven in politieke vraagstukken kan op weinig bijval rekenen. Zo reageert B. Meulenbroek, secretaris van Justitia et Pax en lid van de NJCM, door te stellen dat hij het eens is met een terughoudende opstelling. Dit moet echter niet betekenen dat de kerk zich niet inlaat met maatschappelijke vraagstukken met een politiek karakter. Deze vraagstukken hebben namelijk vaak vele andere aspecten die de kerk wel degelijk aangaan.¹⁰¹ Ook John Garbutt, secretaris van afdeling Azië van de Interkerkelijke Coördinatie Commissie Ontwikkelingssamenwerking, wijst een afhoudende houding af:

*“The very least we can do is to respond to the struggle of the oppressed, the hungry, the tortured people. In responding to them we respond to the Christ, in passing them by, we pass by the Christ.”*¹⁰²

Garbutt ziet een plicht voor christenen om zich te bekommeren om de minderbedeelden en beseft dat hiermee politieke handelingen gepaard gaan:

*“For if oppression, torture and hunger of some people arise from the concentration of power in the hands of a few and their misuse of it, it can only be exposed and counteracted in the political sphere.”*¹⁰³

¹⁰⁰ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, MR 49/78, 4.

¹⁰¹ Reactie B. Meulenbroek op Scheltens Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, 1.

¹⁰² Reactie John Garbutt op Scheltens, Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, 1.

¹⁰³ Reactie John Garbutt op Scheltens, Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, 2.

De kerk dient naar zijn mening de politieke strijd niet uit de weg te gaan, in het streven naar rechtvaardigheid. H. Ruitenbergh, tevens beleidssecretaris van Amnesty International Nederland, voegt hieraan toe dat mensenrechten inherent politiek zijn, en dat ze van normatieve waarde zijn bij de vormgeving van de samenleving.¹⁰⁴

Over het algemeen zijn de oordelen van de overige leden minder vergaand wanneer men inmenging in maatschappelijke vraagstukken door de kerk overdenkt. De christelijke plicht weegt voor velen zwaarder dan de terughoudendheid, die de kerk historisch gezien heeft gebezigd. Dat terughoudendheid de uitgangspositie van de kerk is, wordt door de leden echter niet betwist. Het mengen in de strijd ter behartiging van de mensenrechten zal volgens de leden van de werkgroep vanuit een kritische houding moeten worden gemotiveerd. Het huidige mensenrechtenregime wordt door de leden niet als bevredigend ervaren. De huidige praktijk bestrijdt verschillen in welzijn onder mensen niet of nauwelijks, maar garandeert burgers slechts vrijheden tegenover de staat. Wanneer deze rechten geschonden worden zijn dit symptomen van dieperliggende onrechtvaardige maatschappelijke structuren, zo stellen Rothuizen en Schuurman. Hoe deze kritische houding ten aanzien van de mensenrechten doorwerkt in de adviezen van de werkgroep wordt in de volgende twee hoofdstukken geanalyseerd.

¹⁰⁴ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, MR 19/79, 2.

3. De Raad van Kerken en de Europese conventie tegen terrorisme

*'In Nederland was maar in beperkte mate sprake van dergelijke repressieve reacties, meer zelfs nog dan dat: in verschillende opzichten werden de marges van de parlementaire democratie, met name voor activisten en demonstranten, juist verruimd. Tegenover niet- of minder gewelddadige vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid en wetsovertreding stelden de Nederlandse autoriteiten zich in de jaren zeventig in het algemeen empathischer en terughoudender op dan in de jaren zestig. De juridische, politieke en ook praktische speelruimte voor politieke en maatschappelijke oppositie werd uitgebreid. In sommige gevallen was dat een kwestie van gedogen, in andere gevallen werd de wet of de jurisprudentie aangepast. De golfbeweging van hervormingsgezindheid die kenmerkend was voor de lange jaren zeventig, leidde dus ook tot vernieuwing van de rechtsstaat en de democratie.'*¹⁰⁵

Uit het bovenstaand citaat uit het werk van Duco Hellema over de jaren zeventig is één impressie niet te onderdrukken: burgerlijke ongehoorzaamheid is verheven tot een deugd. Een drang naar vernieuwing en individualisering, waarbij de burger zich steeds meer losweekt uit de oude, zware gemeenschappen die tot kort daarvoor de Nederlandse samenleving kenmerken, heeft ook een proces van radicalisering in werking doen treden. De groeiende steun voor partijen als de PvdA, maar ook het radicalere Nieuw Links binnen de partij en kleinere fracties als de CPN, illustreren een zekere verschuiving naar links in de Nederlandse samenleving. Maatschappelijke, maar soms ook individuele problemen worden vaker opgevat als het gevolg van onderdrukkende structuren en klassentegenstellingen, die alleen verholpen kunnen worden door radicale verandering van de politieke en sociale orde.¹⁰⁶ Radicalisering is echter niet een zuiver Nederlands fenomeen, in meerdere West-Europese landen worden dergelijke verschuivingen waarneembaar, vaak in heviger vorm en grotere omvang dan in Nederland.¹⁰⁷

De gewelddadigheden als gevolg van radicalisering verspreiden zich gedurende de jaren zeventig ook over West-Europa. Waar sommigen enige sympathie hebben voor deze

¹⁰⁵ Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Ebook, utrecht 2012) 137.

¹⁰⁶ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 107.

¹⁰⁷ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 133.

extreme varianten van burgerlijke ongehoorzaamheid, zorgt het bij Europese leiders voor hoofdbreken. Het Verdrag ter bestrijding van Terrorisme moet uiteindelijk oplossing bieden, maar de inperking van rechten die dit met zich meebrengt, zorgt voor maatschappelijke ophef. Ook de Nederlandse Raad van Kerken mengt zich in de strijd, waarbij de Raad zich met name sterk maakt voor het recht van politiek asiel, dat door het verdrag onder druk komt te staan. De analyse van het advies dat de werkgroep aan de Raad uitbrengt, geeft een duidelijk beeld van de maatschappelijke opvattingen die onder de leden van de Werkgroep Mensenrechten heersen.

Van ongehoorzaamheid naar radicalisering

Uitwerkingen van de maatschappijkritische visie die zich eind jaren zestig, begin jaren zeventig ontwikkelt, worden al gauw zichtbaar. Ongeregeldheden tijdens het huwelijk van prinses Beatrix kunnen als een van de eerste symptomen aangemerkt worden. Het weigeren van het betalen van het tot duizend gulden verhoogde collegegeld in de jaren 1972-1974 en de opkomst van het kraken van leegstaande woningen kunnen als latere, succesvolle voorbeelden van burgerlijke ongehoorzaamheid gezien worden. Succesvol waren deze acties omdat de regering niet van plan was deze acties hardhandig tegen te werken, maar eerder te gedogen en in sommige gevallen bereid was het beleid hierop aan te passen. Dit kwam mede doordat het publiek in toenemende mate begrip lijkt te krijgen voor de ongehoorzaamheid.¹⁰⁸ Het gedogen van acties wisselt echter nog steeds af met enkele confrontaties tussen actievoerders en het gezag, waarbij geweld niet uitblijft.

Dat de kritische visie niet slechts is toebedeeld aan studenten en andere actievoerders illustreert de zaak Kalma. Bouke Kalma is een Rotterdamse politiechef in 1977 en lid van de Pacifistisch Socialistische Partij, een kleine linkse fractie, die haar hoogtijdagen ten tijde van de Vietnamprotesten en Provo-acties kent, eind jaren zestig, maar sindsdien haar gematigder leden heeft zien vertrekken en langzaam een radicalere koers is gaan varen. Op 27 oktober 1977 loopt Kalma mee met een demonstratie tegen de negatieve ontwikkelingen in de Duitse rechtsstaat.¹⁰⁹ Tijdens de demonstratie worden enkele leuzen geuit die enige sympathie met de West-Duitse RAF lijken te suggereren. Iets wat bij collega's van Kalma in het politiecurs niet goed valt. Na enige ophef, besluit de politiechef de eer aan zichzelf te houden en zijn

¹⁰⁸ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 111.

¹⁰⁹ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 164.

functie op te zeggen, waarna de storm weer gaat liggen. Echter, de zaak toont eens te meer dat de linkse kritiek zich in alle delen van de samenleving had genesteld, ook het politiecurs. Bovendien wordt duidelijk dat de radicalisering met organisaties als de RAF een internationaal gezicht krijgt.

Een kritische houding en enige vorm van radicalisering zorgen voor de nodige opschudding in West-Europa en in sommige gevallen ook voor welkome veranderingen. Radicalisering kent echter ook extreme varianten in de vorm van internationaal opererende groeperingen, waarvan wellicht de bekendste de West-Duitse Rote Armee Fraktion is. Deze groepering is sterk gekant tegen de West-Duitse overheid en uit dit begin jaren zeventig al middels meerdere aanslagen.¹¹⁰ Eind jaren zeventig ontstaat een tweede generatie van de RAF die heftiger vormen van geweld niet schuwt en bovendien in Nederland actief is. Met name 1977 en 1978 kent enkele gewelddadigheden waarbij Utrecht en Amsterdam aangedaan worden. Hoewel de RAF bestempeld kan worden als een exponent van de kritische maatschappijvisie die door West-Europa gaat, is het zeker niet de enige groepering die zou worden aangeduid als terroristische organisatie. Andere voorbeelden zijn te vinden in de Italiaanse Rode Brigades, de Ierse IRA en het Franse Action Directe. Het zijn de gewelddadigheden van deze groepen die de Europese gemeenschap doet ingrijpen.¹¹¹ De oplossing voor het terreurgeweld, een conventie van de Raad van Europa, wordt echter sterk bekritiseerd.

Omstreden oplossing

‘Verdrag ter bestrijding van terrorisme – een democratisch dilemma’ kopt de Volkskrant op 27 augustus 1977. Het artikel signaleert een begin van de discussie omtrent de conventie van de Raad van Europa, die tot dan toe een onbestreden bestaan heeft geleden. *‘De Europese burger ligt niet wakker van de maatregelen die in 1976 in Straatsburg zijn uitgedokterd om de strijd tegen het terrorisme aan te binden.’*¹¹²

De conventie ter bestrijding van terrorisme van 27 januari 1977 wordt al in 1973 voorgesteld door het Comité van Ministers van de Raad van Europa. De Raad van Europa is

¹¹⁰ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 158.

¹¹¹ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 11.

¹¹² Klaassen, Jos, ‘Verdrag ter bestrijding van terrorisme. Een democratisch dilemma’, *De Volkskrant*, 27-8-1977, 2.

internationale organisatie in Europa die door middel van verdragen zich sterk maakt voor onder meer de rechten van de mens en democratie. Hoewel de verdragen niet bindend zijn voor lidstaten, kan hun werking door een rechtsgang naar het Europese Hof voor de Rechten van de Mens wel worden afgedwongen. Bij het uitbrengen van het Verdrag ter bestrijding van Terrorisme zijn 21 Europese staten lid van de Raad van Europa, waar de Europese Gemeenschap op dat moment slechts 9 staten bevat.

Het eerste artikel van de conventie maakt direct duidelijk hoe men dit fenomeen wenst aan te pakken. Hierin wordt namelijk een opsomming gegeven van misdaden die voortaan, ten behoeve van uitlevering tussen twee deelnemende staten, niet meer als politiek misdrijf mogen worden beschouwd. Voorbeelden van de opgesomde misdrijven zijn onder andere vliegtuigkapingen, gijzeling en het plegen van aanslagen op beschermde personen als diplomaten en staatshoofden.¹¹³ In het tweede artikel worden nog enkele geweldsplegingen tegen het menselijk leven of de persoonlijke vrijheid toegevoegd: hierover mag de deelnemende staat zelf beslissen of het om een politiek misdrijf gaat of niet.¹¹⁴ Wat het depolitiseren mogelijk maakt, en wat voor de grootste opschudding zorgt, is dat er geen begrenzungen bestaan om *normale* delinquenten uit te leveren aan andere landen. Echter voor *politieke* delinquenten bestaat sinds midden jaren zestig een Europees uitleveringsverbod, dat bescherming van plegers van politieke misdrijven moet beschermen. De schrijnende situatie die dit oplevert wordt in het artikel in de Volkskrant als volgt verwoordt:

“Niemand zal betwisten dat de feiten, met name uit het eerste artikel, bestreden moeten worden. Maar men komt niet om het dilemma heen, dat in sommige gevallen geweld het enige middel is om een einde te maken aan een ondemocratisch regime van een land. Fundamenteel is het terroristenverdrag daarom alleen zinnig als niet alleen wordt uitgegaan van veronderstelde democratie in de Westeuropese staten, maar ook van een feitelijke democratie.”¹¹⁵

Ervan uitgaande dat de deelnemende Europese staten de conventie ondertekenen met de intentie om elkaar bij te staan in de strijd tegen terroristische daden, maakt het gemakkelijk

¹¹³ Council of Europe, European Convention on the Suppression of Terrorism (Straatsburg 1977) artikel 1.

¹¹⁴ Council of Europe, European Convention on the Suppression of Terrorism (Straatsburg 1977) artikel 2.

¹¹⁵ Klaassen, Jos, ‘Verdrag ter bestrijding van terrorisme. Een democratisch dilemma’, *De Volkskrant*, 27-8-1977, 2.

uitleveren van delinquenten politieke acties vrijwel onmogelijk. Zoals hierboven geciteerd, is dit in het geval van goed functionerende democratische rechtsstaten geen reden voor bezwaar. Echter, met de dictatoriale regimes van Griekenland en Portugal nog vers in het geheugen en een groeiende onvrede over ontwikkelingen in West-Duitsland, lijkt de conventie een sterke inperking van protestmogelijkheden te bevatten en een inbreuk op het recht niet te worden uitgeleverd aan een vijandige staat.

Hoewel het publieke debat eind 1977 nog enigszins op gang moet komen, laat de conventie de Nederlandse kerken niet onbeïnvloed. Zoals eerder beschreven betekent de overgang van de stugge, exclusieve, zware gemeenschappen naar lichtere vormen, dat de kerken in Nederland zich meer ín de samenleving probeerden te positioneren in plaats van erboven. Het gedogen van politieke acties en het begrip van het publiek hiervoor betekent daarom dat de kerk enigszins onder druk stond om ook een positie in te nemen, vooral nu de conventie recht tegen deze publieke opinie ingaat. Binnen de werkgroep Mensenrechten van de Raad van Kerken, die wordt gevraagd vaak politieke statements en uitingen vanuit een mensenrechtenperspectief te beoordelen, voelt men deze noodzaak goed, en is de conventie een van de eerste onderwerpen die uitvoerig behandeld wordt en dat ook voor de daaropvolgende jaren zou blijven.

Behandeling door de Werkgroep Mensenrechten

De eerste bespreking van de Conventie ter bestrijding van terrorisme in de werkgroep vindt plaats tijdens de vergadering van november 1977 en toont dat ook hierbinnen enige kritische stemmen te vinden zijn. Zo stelt de heer Zijerveld dat het belangrijk is om het publiek op het spoor van de gevaren van de conventie worden gezet. Daarom dient er 'aan de bel getrokken te worden' voordat het verdrag door het Nederlandse parlement wordt geratificeerd.¹¹⁶ Bovendien maakt Zijerveld een opmerking over het asielrecht, dat mogelijk aangetast zou kunnen worden door de conventie. De heer Meulenbroek, tevens lid van het Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten (NJCM) steunt de kritische kijk van Zijerveld door op te merken dat naar zijn mening de conventie niet beoogt terrorisme te verminderen, maar slechts uitlevering tussen Europese landen te vereenvoudigen. Een rapport over de conventie van de NJCM, dat op dit moment wordt opgesteld, dient te worden

¹¹⁶ Voor een overzicht van de leden van de werkgroep, zie ledenlijst in bijlage.

afgewacht en zou de werkgroep kunnen helpen in de standpuntbepaling, aldus Meulenbroek.¹¹⁷ Echter, niet alle aanwezigen bij de vergadering dragen een dergelijke kritische houding uit. De heer Scheltens, hoogleraar rechtsfilosofie aan de universiteit Nijmegen, begrijpt de commotie omtrent de conventie niet, aangezien deze alleen betrekking heeft op de deelnemende Europese landen. Naar zijn mening 'spelen die moorden door de overheid' daar niet zo en hoeft men dus niet te vrezen voor de te ratificeren afspraken.¹¹⁸

Het rapport van de NJCM wordt uiteindelijk niet meer behandeld binnen de werkgroep; in plaats daarvan organiseert men een meeting met enkele leden van de NJCM om zich te laten informeren. De juridische kijk die de NJCM hanteert kleurt echter het eerste advies dat de werkgroep op basis van deze meeting uitbrengt aan de Sectie Internationale Zaken (SIZ), die het bij goedkeuring zal doorgeven aan de Raad van Kerken. De SIZ, die de werkgroep heeft gevraagd om de positie van de kerken in Nederland ten aanzien van de conventie te duiden, is met het eerste advies echter niet tevreden. Uit het advies komt namelijk een afstandelijke doch kritische houding naar voren. De werkgroep ziet een taak weggelegd voor de Raad van Kerken om parlementariërs te wijzen op de juridische discussies die velen bezighouden, zonder hier inhoudelijk op in te gaan. Bovendien zou de Raad ook blijk moeten geven van eigen twijfels bij de conventie, wederom zonder hier inhoudelijk op in te gaan. Deze dubbelzinnigheid van kritiek zonder argumenten stoort de verantwoordelijken van de SIZ, omdat het in hun ogen onlogisch is. In reactie op de negatieve ontvangst stelt de heer Meulenbroek dat de ogenschijnlijke dubbelzinnigheid een compromis is. De leden van de werkgroep hebben zichzelf namelijk de vraag gesteld in hoeverre de kerk zich met dit verdrag moet bezighouden. Een intensieve juridische analyse lijkt de leden van de werkgroep ongepast: de Raad van Kerken moet niet proberen de juridische specialisten voorbij te streven in hun expertise. Echter, de Raad dient wel zeker een blijk van interesse voor de materie te geven en zorg uiten voor de mogelijke implicaties die de conventie heeft.¹¹⁹

Het gebrek aan eenduidigheid van het advies betekent dat de werkgroep uiteindelijk gevraagd wordt zich nog eens over het advies te buigen. Bovendien wordt door de SIZ, die begrijpt dat een inhoudelijke juridische discussie ongewenst is, gevraagd of er niet sprake was

¹¹⁷ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64. MR64/77.

¹¹⁸ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 64. MR64/77.

¹¹⁹ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66.

van een inperking van het asielrecht, en of de kerken daarop niet vanuit de christelijke achtergrond bezwaar tegen dienen te maken.

De zorg van de SIJ ten aanzien van het recht op asiel blijkt in de daaropvolgende maanden niet ongegrond. De conventie biedt met het laatste artikel, artikel 13, een mogelijkheid voor lidstaten om het recht te behouden een uitzondering te maken en delinquenten niet uit te leveren. Dit zou slechts dan kunnen wanneer de lidstaat in kwestie de begane misdaad toch als politieke misdaad beschouwd en daarom niet tot uitlevering overgaat. Echter, in februari 1979 schrijft Mark Biesheuvel, secretaris van het NJCM in een artikel in Het Parool dat de Nederlandse staat van plan is een tweede verdrag te ratificeren. Aan dit verdrag zouden slechts de negen lidstaten van de Europese Gemeenschap deelnemen en zou bepaald worden dat er van de mogelijkheid tot uitzondering (artikel 13) geen gebruik zal worden gemaakt wanneer de delinquent zich in een van deze staten bevindt en om uitlevering wordt gevraagd door een andere lidstaat. De kleine mogelijkheid voor de Nederlandse staat om asiel te verlenen voor politieke misdadigers zou hiermee volledig verdwijnen.¹²⁰

Kerk en het recht op asiel

Na de afwijzing van het eerste advies door de SIJ en de vragen die opkomen over de gevolgen voor het recht op asiel door het ratificeren van de conventie, besluit men in de werkgroep een analyse te maken van recht op asiel en de rol van de kerk. In de beschouwing wordt een de huidige praktijk van het verlenen van asiel van een lange historische basis voorzien:

“In de wereld van de godsdiensten komen we heilige plaatsen tegen, die de functie hebben of gehad hebben van een vrijplaats voor mensen die in nood verkeren, onrecht gepleegd hebben en derhalve bescherming zoeken. Over het algemeen kan gesteld worden dat degene die zijn toevlucht nam tot zo’n heilige plaats als vrijplaats, zich toevertrouwde aan de God die op die heilige plaats vereerd werd en Hem als rechter aanvaardde.”¹²¹

¹²⁰ Biesheuvel, M.B.M., ‘Mistig beleid rondom terrorismebestrijding’, *Het parool*, 27-2-1979, 45.

¹²¹ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 67, MR36/80, 1.

Wat volgt zijn enkele voorbeelden uit het Oude Testament en de oudheid waarin bovengenoemde praktijk bevestigd wordt. Duidelijk wordt, dat het verlenen van asiel een eeuwenoud gebruik waarbij de kerk vaak als vrijplaats wordt gebruikt. Gezien de historische band die de kerk met het recht op asiel heeft, stelt de werkgroep dat de kerk nu voor een fundamentele positiekeuze staat:

“Een positiekeuze die niet alleen gefundeerd dient te zijn op de bevoegdheden, die de kerk in een rechtstaat gegund worden. Want ook al zullen kerken zeer verheugd zijn over de rechtsontwikkeling in onze rechtstaat (...) is daarmee voor de kerken niet het laatste woord gezegd. Immers in de maatschappelijke ontwikkelingen doen zich steeds nieuwe spanningen voor tussen geratificeerd recht en gerechtigheid.”¹²²

Hiermee pleit de werkgroep voor een kritische houding van de kerk ten aanzien van de Nederlandse staat en de internationale ontwikkelingen. Iets dat verder in de beschouwing bevestigd wordt:

“In deze situatie gaat het er niet zozeer om zich juridisch vast te bijten in een soort vermeend asielrecht. Veeleer is het van belang of de kerken in de nieuwe situatie een functie kunnen vervullen, die zij dan ook ‘sui generis’ claimen en daarbij de rechtstaat uitdagen om rechtsfilosofisch tot een fundamentele gedachtewisseling hierover te komen.”¹²³

Enkele mogelijke tegenargumenten worden ook behandeld, waarbij de vraag of de kerk zich überhaupt moet mengen in dit politiek debat de meest uitvoerige beschouwing krijgt. De kerk zou volgens dit argument geen partij moeten kiezen, maar in het midden moeten worden gehouden en boven de partijen staan, doelend op de rol van kerk in de samenleving zoals deze lange tijd is geweest. De werkgroep spreekt dit tegen door te stellen dat Gods gerechtigheid een andere is dan het Romeinse recht waarop de Nederlandse democratie gestoeld is. Anders dan ‘ieder het zijne’ te geven, komt Gods gerechtigheid op voor zij die geen rechten hebben.¹²⁴

¹²² Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 67, MR36/80, 2.

¹²³ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 67, MR36/80, 2.

¹²⁴ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 67, MR36/80, 4.

Dit betekent dat in de huidige situatie de kerk op moet komen voor de asielzoekende, daarmee niet de kwaliteit van de rechtstaat moet ondermijnen, maar *‘deze te bekrachtigen op grond van de evangelische gerechtigheid’*, aldus de werkgroep.¹²⁵

De opmerkingen van de werkgroep over het recht op asiel zijn uiteindelijk terug te vinden in de verklaringen van de Raad van Kerken in 1980 en 1981. Er is dan nog steeds is er kritiek op de conventie hoorbaar van enkele mensenrechtenorganisaties. De Raad van Kerken voegt zich daarom gedurende deze jaren tot de groep van organisaties waar onder meer Amnesty International, NJCM en het Comité voor de Rechtsstaat deel van uitmaken, ook in haar standpunten. De Nederlandse staat is dan nog niet overgegaan tot ratificatie van de conventie, mede vanwege de ophef die dit teweeg zou brengen. Een hoorzitting van de Vaste Commissie voor Justitie op 9 februari 1981 geeft de organisaties een kans om via een officieel kanaal hun kritiek hoorbaar te maken. Voor deze hoorzitting verspreidt de Raad van Kerken een notitie met daarin hun definitieve standpunten ten aanzien van de conventie.

Zoals gesteld vormt de Raad van Kerken geen inhoudelijk oordeel over de conventie: *“Prima groepen als Amnesty, het NJCM en de Coornhertliga hebben daarover hun deskundige mening gegeven.”* Dit heeft tot gevolg dat de Raad zich houdt tot een *“ethisch-maatschappelijk bewogen pleidooi”*.¹²⁶ Wat vooral opvalt is hoe ver men in de notitie uitweidt over de kritische houding van de kerken ten aanzien van de maatschappelijke fenomenen die met de conventie geholpen moeten worden:

“De Christelijke kerken hebben overigens de overtuiging dat er een correlatie bestaat tussen misstanden en wat dan wel in de wandeling terrorisme wordt genoemd. De kerken denken daarbij bijvoorbeeld aan het gebrek aan belangstelling in Nederland voor de problematiek van de Zuid-Molukkers en de treinkaping die daar naar overtuiging van de kerken uit is voortgekomen. (...) Het verontrust de kerken dan ook dat de regeringen van de Raad van Europa wel iets doen aan de symptoombestrijding – bestrijding van terrorisme is naar de overtuiging van de Kerken symptoombestrijding – doch niet aan de onderliggende oorzaken, de mogelijke wantoestanden in de verschillende landen van de Raad van Europa. (...) De kerken menen dat eerst dan

¹²⁵ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 67, MR36/80, 5.

¹²⁶ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 68, MR9/81, 3.

geloofwaardig kan worden opgeroepen tot afzien van geweld wanneer terzelfder tijd gepoogd wordt de maatschappelijke misstanden uit de weg te ruimen.”¹²⁷

Naast de verwoording van de kritische houding en het afzien van een verder inhoudelijk en juridisch pleidooi, uit de Raad haar zorgen over de inperking van het recht op asiel. Door te verwijzen naar de lange traditie de kerken zelf kennen met het verlenen van asiel, pleit de Raad voor de mogelijkheid een voorbehoud te maken op de conventie, zoals omschreven in artikel 13. De Nederlandse rechter zou de laatste stem moeten behouden in de bepaling van wat een strafbaar feit is, als bedoeld in het verdrag, en wat niet. Hiermee vormt het pleidooi van de Raad ook een argument tegen de doodstraf die in sommige lidstaten nog uitgevoerd wordt en het risico dat politiek asielzoekers lopen wanneer de Nederlandse staat geen voorbehoud zou maken.¹²⁸

Kerk, samenleving en mensenrechten

De Raad van Kerken schuwt in 1981 niet om een harde, kritische toon aan te slaan tegenover mogelijke beleidsmaatregelen van de Nederlandse staat. Dit lijkt te illustreren dat aan de periode waarin de kerk zichzelf boven de maatschappij plaatst en het midden houdt, definitief voorbij is. Twijfels over deze positiebepaling, zoals slechts enkele jaren daarvoor nog geuit worden door leden van de werkgroep, zijn daarmee echter nog niet volledig verdwenen. Toch is duidelijk dat de kritische geest, stammend uit de jaren zestig, doordringt in de christelijke gemeenschap.

Naast nationale ontwikkelingen die van invloed zijn op de positie van de kerk, valt de toenemend kritische houding ook samen met internationale ontwikkelingen. Tijdens de vijfde bijeenkomst van de Wereldraad van Kerken in Nairobi in 1975 wordt een aanzet gegeven tot een meer kritische houding voor kerken wereldwijd. Dit is terug te vinden in de opzet van de bijeenkomst. Onderwerpen als mensenrechten, racisme en seksisme werden samen behandeld onder de noemer ‘*Structures of Injustice and Struggles for Liberation*’, eenzelfde perspectief als essentieel onderdeel van de eerder aangehaalde, door Hellema beschreven maatschappijkritische visie: de visie waarin sociale, politieke en soms zelfs individuele problemen worden opgevat als het gevolg van onderdrukkende structuren

¹²⁷ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 68, MR9/81, 2.

¹²⁸ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 68, MR9/81, 3.

klassentegenstellingen en uitbuiting.¹²⁹ De introductie van mensenrechten in het uiteindelijke door de Wereldraad uitgevaardigde document onderstreept het denken in onderdrukkende structuren en klassentegenstellingen:

*“In working for human rights we are often tempted to deal with symptoms rather than root causes. While we must work for the abolition of specific denials of human rights such as torture, we must remember that unjust social structures, expressed through, e.g. economic exploitation, political manipulation, military power, class domination, psychological conditioning, create the conditions under which human rights are denied. To work for human rights, therefore, also means to work at the most basic level towards a society without unjust structures.”*¹³⁰

Wat opvalt aan bovenstaand citaat is hoe gelijkend de woordkeuze is aan de door de Raad van Kerken geuite kritiek op het terrorismeverdrag: symptoombestrijding moet gemeden worden, structurele misstanden verdienen daarentegen meer aandacht. In de aanbevelingen die de Wereldraad van kerken maakt in 1975 is onder meer te lezen dat de nationale kerken hun kennis en expertise op het gebied van mensenrechten dienen blijven te ontwikkelen en daarnaast het grote publiek bewust moeten maken van mogelijke inbreuken op hun rechten.¹³¹ In respons richt de Nederlandse Raad van Kerken de Werkgroep Mensenrechten op, welke enkele jaren later de principes en doelen van de Wereldraad, opgesteld in 1975, direct in de nationale sfeer inbrengt.¹³²

De kritische houding van de Wereldraad van Kerken brengt een nieuw idee van mensenrechten met zich mee, aldus Bastiaan Bouwman. *Human rights* wordt de apolitieke noemer voor alle activiteiten die de Wereldraad ondernam op het gebied van sociale gerechtigheid. Beïnvloed door kritische, marxistische ideeën, worden mensenrechten niet langer als uitsluitend individuele rechten gezien, maar omvatten nu ook collectieve rechten

¹²⁹ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 142.

¹³⁰ David Paton, *Breaking barriers. Nairobi 1975: the official report of the fifth Assembly of the World Council of Churches, Nairobi, 23 November - 10 December, 1975* (Londen 1976) 102.

¹³¹ Paton, *Breaking barriers*, 115.

¹³² Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 63, MR2/77, 1.

als het recht op zelfbeschikking en het recht op een culturele identiteit.¹³³ Het beschermen van de menselijke waardigheid, de bron van mensenrechten, wordt voortaan aangevuld met het strijden voor een rechtvaardige samenleving, zodat iedereen zijn rechten kan genieten. Mensenrechten worden hierdoor per geval gevormd naar de ethische standaarden van de Wereldraad van Kerken in een proces dat *vernacularisation* wordt genoemd.¹³⁴ Vernacularisation is het toe-eigenen van algemene begrippen door een bepaalde bevolkingsgroep, of in dit geval, internationale organisatie. In dit proces krijgen deze begrippen een nieuwe, eigen betekenis voor deze groep. Dus in het geval van mensenrechten binnen de Wereldraad van Kerken krijgen deze een betekenis die ook de strijd voor rechtvaardigheid insluit.¹³⁵

Niet alleen worden mensenrechten door de kerken gevormd naar hun ethische standaarden, er vindt ook een inbedding in de christelijke historie plaats. Het recht op asiel dat door de conventie ter bestrijding van terrorisme onder druk komt te staan, wordt in het licht van een lange kerkelijke traditie een strijdpunt voor de Nederlandse Raad van Kerken. Men voelt zich als Christen genoodzaakt hier iets aan te doen. Daarmee zijn mensenrechten voor de Nederlandse Raad van Kerken eerder een moreel concept dan een zuiver juridisch concept. Anders dan bijvoorbeeld Samuel Moyn stelt in zijn boek *The last utopia* is er van een seculier begrip van mensenrechten hier dan ook geen sprake: een apolitieke, seculiere en individuele opvatting van mensenrechten zoals bijvoorbeeld Amnesty International in de jaren zeventig behartigd, kent de kerk niet. Men heeft oog voor individuele en collectieve mensenrechten, die vanuit de christelijke traditie onderbouwd worden. Bovendien schuwt men niet voor politiek gebruik van mensenrechten, zoals de praktijk omtrent de conventie aantoont.

¹³³ Bastiaan Bouwman, 'From religious freedom to social justice: the human rights engagement of the ecumenical movement from the 1940s to the 1970s', *Journal of Global History, Religious freedom to social justice* 13 (2018) 270.

¹³⁴ Bastiaan Bouwman, 'From religious freedom to social justice', 272.

¹³⁵ Zie voor het proces van vernacularisation ook: Peggy Levit en Sally Merry, 'Vernacularization on the ground: local uses of global women's rights in Peru, China, India and the United States', *Global Networks* 9 (2009) 441-461.

4. Het Statement on Torture van de Wereldraad van Kerken

Op 2 november 1973 neemt de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties resolutie 3059 aan. In deze resolutie doet de VN voor het eerst een uitspraak over marteling. Onder verwijzing naar de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens, waarin artikel 5 stelt dat niemand onderworpen zal worden aan marteling, spreekt de Algemene Vergadering haar bezorgdheid uit over het voortbestaan van martelpraktijken. Staten worden opgeroepen om deze praktijken een halt toe te roepen en lid te worden van bestaande organen die bepaalde maatregelen tegen marteling vereisen. Marteling ten tijde van gevangenschap zal bovendien in een volgende vergadering behandeld worden.¹³⁶

Resolutie 3059 betekent het begin van een internationale behandeling van marteling door de Verenigde Naties. Na deze eerste kennisgeving zullen nog enkele uitspraken van de Algemene Vergadering volgen om uiteindelijk op 10 december 1984 tot een *Convention against Torture* te komen. Deze groeiende aandacht voor folterpraktijken is in grote mate toe te schrijven aan mensenrechtenorganisaties, Amnesty International in bijzonder. Op 10 december 1972 wordt door Amnesty namelijk een jaar van strijd tegen marteling gestart, wat uiteindelijk resulteert in een anti-marteling petitie die door meer dan een miljoen mensen uit negentig landen wordt ondertekend.¹³⁷ Deze petitie, die wordt aangeboden aan de Verenigde Naties, is de directe aanzet tot resolutie 3059. Niet alleen de Verenigde Naties krijgen meer aandacht voor de strijd tegen marteling, ook onder de leden van de Wereldraad van Kerken groeit de aandacht voor dit onderwerp. In Nederland begint de Raad van Kerken zich ook sterk te maken voor de preventie van marteling. De sterke positie van Amnesty International in Nederland zorgt er bovendien voor dat samenwerking tussen beide organisaties niet uit kan blijven. Zo dient de Raad een positie in te nemen onder invloed van nationale en internationale ontwikkelingen op het gebied van marteling.

¹³⁶ Resolutie 3059, Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Gevonden op: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/281/31/IMG/NR028131.pdf?OpenElement> 15-6-2018.

¹³⁷ Amnesty International, Campaign for the Abolition of Torture (Nottingham 1973). Gevonden op: <https://www.amnesty.org/download/Documents/204000/act400041973en.pdf> 15-6-2018.

Amnesty International, de Raad van Kerken en een beginnende strijd tegen martelen

Amnesty International Nederland kent een succesvolle geschiedenis, met name in de jaren zeventig. De eerste oprichting van Amnesty International valt hier echter buiten: in 1962 wordt een eerste poging ondernomen om een organisatie op te zetten, maar het gebrek aan nieuwe leden en financiering betekent dat dit initiatief in 1964 haar einde vindt. Vier jaar later wordt echter een nieuwe, meer succesvolle, poging ondernomen om een Nederlandse sectie op te zetten.¹³⁸ De spectaculaire groei die de organisatie in de daaropvolgende jaren doormaakt, zorgt ervoor dat het ledenaantal van 200 in 1970, tot 7000 in 1972 toeneemt. Daarmee is de Nederlandse sectie van Amnesty International zowel in relatieve als in absolute aantallen de grootste ter wereld.¹³⁹ Hiermee is echter niet gezegd dat andere nationale secties grote ledenaantallen moeten ontberen. Echter, het geeft de organisatie in Nederland een grote reikwijdte en aanzienlijke daadkracht. De strijd tegen marteling, die omstreeks 1972 een vast onderdeel van de missie van Amnesty International wordt, krijgt dan ook al snel nationale aandacht, mede dankzij de eerdergenoemde internationale campagne en het *Report on Torture* dat in 1973 voor het eerst wordt uitgebracht. In dit rapport verklaart Amnesty de vele facetten, zowel juridisch als medisch, van marteling, en geeft een overzicht van de mate waarin marteling wordt toegepast in verschillende landen wereldwijd.¹⁴⁰

Voor een nationale campagne tegen martelen wordt de samenwerking gezocht met de Raad van Kerken in december 1973. In een brief vraagt Amnesty om binnen de kerken een 'dag tegen martelen' te organiseren, om zo kerkgangers bewust te maken van de misstanden op dit gebied wereldwijd.¹⁴¹ De mogelijke samenwerking wordt binnen de Raad positief ontvangen en resulteert onder andere in het organiseren discussiegroepen door ongeveer 2000 kerken in heel Nederland. Aangezien iedere groep uit ongeveer 20 kerkgangers bestond, zorgde de actie voor een aanzienlijke groei in draagvlak voor Amnesty en de strijd tegen martelen. Een ander opvallend resultaat van de samenwerking is de brochure 'Martelen, niet te geloven', waarin Amnesty, de Raad van Kerken en het Humanistisch Verbond hun licht laten schijnen op de huidige problematiek omtrent martelen.¹⁴² Hoewel grotendeels opgesteld door Amnesty, is een deel van de brochure bedoeld om de positie van de kerken aangaande

¹³⁸ Bouwman, B., 'Outraged, yet moderate and impartial', *BMGN* vol 132 (2017) 59.

¹³⁹ Bouwman, B., 'Outraged, yet moderate and impartial', *BMGN* vol 132 (2017) 58.

¹⁴⁰ Amnesty International, *Report on Torture* (Londen 1973).

¹⁴¹ 'Martelen... niet te geloven', *Nederlands Dagblad* 7-12-1974, 3.

¹⁴² 'Hernieuwde campagne rechten van de mens', *NRC Handelsblad* 11-9-1974, 5.

martelen te verduidelijken. De brochure kent een kritische ondertoon ten opzichte van nationale en internationale politiek, wat voor ophef onder een deel van de lezers zorgt. Met name de plaatsing van een foto van de koninklijke marechaussee in de brochure brengt veel teweeg. Op de foto is te zien hoe een lid van de marechaussee optreedt tegen demonstranten. Het is dan ook niet de inhoud van de foto waar men tegen ageert, maar de plaats die de foto in de brochure inneemt. De foto staat namelijk tussen artikelen over politiegeweld in Zuid-Amerikaanse autoritaire regimes, met bijpassende foto's. De associatie tussen beide vormen van geweld die de plaatsing oproept, kan op weinig steun rekenen. Voor velen is dit een brug te ver, zo ook voor de Koninklijke Marechaussee zelf, die al snel dreigt met een gerechtelijke procedure. Het niet direct ingrijpen of distantiëren door secretaris-generaal en oprichter van de Nederlandse Raad van Kerken Herman Fiolet lijkt de situatie bovendien geen goed te doen.¹⁴³ Echter, eind december besluit men toch tot het uitbrengen van een officieel excuus, waarna de storm weer gaat liggen.¹⁴⁴

De campagne van Amnesty en de samenwerking met de kerk daarin kent uiteindelijk twee kanten: enerzijds kan men op veel sympathie rekenen en heeft de reikwijdte van de organisaties een positief effect op het succes van de campagne. Tegelijkertijd is de samenwerking van de Raad van Kerken met Amnesty International niet vrij van kritiek. Gedurende de eerste helft van de jaren zeventig komen stemmen op die het apolitieke karakter van Amnesty in twijfel trekken. Te vaak zou de organisatie fel reageren op mensenrechtenschendingen door rechtse regimes en voor schendingen door communistische regeringen een oogje dicht knijpen.¹⁴⁵ Hoewel de kritiek slechts onder een klein deel van de bevolking weerklank vindt, blijft twijfel over de relatie tussen Amnesty en de Raad voortbestaan. Geheel onterecht is de kritiek echter niet: in de eerste helft van de jaren zeventig gaan er binnen Amnesty International Nederland stemmen op om het apolitieke mandaat, gericht op behartiging van enkel burger- en politieke rechten te verlaten. Hiervoor in de plaats zou men een bredere focus willen aanhouden waarbij de organisatie zich ook zou inzetten ter behartiging van economische en sociale rechten en de structurele oorzaken van politiek gevangenschap zou willen bestrijden. Dit betekent dat, in tegenstelling tot het slechts opmerken en bestrijden van burgerrechtenschendingen, Amnesty zich ook moet gaan mengen

¹⁴³ Onbekend, 'Martelen... niet te geloven', *Nederlands Dagblad*, 7-12-1974, 3.

¹⁴⁴ Onbekend, 'Raad van Kerken maakt excuus voor foto marechaussee', *Trouw*, 20-12-74, 3.

¹⁴⁵ Onbekend, 'Martelen... niet te geloven', *Nederlands Dagblad*, 7-12-1974, 3.

in staatsinrichting en daarmee een politieke positie inneemt. De zienswijze leidt tot hevige debatten binnen de organisatie in 1974 en 1975, maar blijkt uiteindelijk te weinig aanhangers binnen Amnesty te hebben. Het apolitieke mandaat ter behartiging van burger- en politieke rechten wordt daarmee bevestigd.¹⁴⁶

De hierboven aangehaalde resolutie van de Algemene Vergadering wordt in december 1975 opgevolgd door de Verklaring inzake de bescherming van alle mensen tegen foltering en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing. Meer dan slechts haar bezorgdheid uiten over de bestaande schendingen van menselijke waardigheid, probeert de Algemene Vergadering eerste concrete stappen te zetten richting het volledig uitbannen van marteling. Van een daadwerkelijk verdrag, of een verplichting voor staten, is echter nog geen sprake. Dit blijkt bijvoorbeeld uit artikel 2 van de Verklaring:

“Any act of torture or other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment is an offence to human dignity and shall be condemned as a denial of the purposes of the Charter of the United Nations and as a violation of the human rights and fundamental freedoms proclaimed in the Universal Declaration of Human Rights.”¹⁴⁷

Hoewel staten door deze verklaring niet tot actie worden verplicht, betekent de verklaring in de eerste plaats een strengere maatstaf voor staten om zich aan te houden.

Het is ook in dit jaar dat de Wereldraad van Kerken haar vijfde internationale bijeenkomst organiseert. Tijdens deze bijeenkomst in Nairobi bevestigt men de groeiende rol van mensenrechten in de oecumenische gemeenschap, door deze in de officiële verklaring van de bijeenkomst op te nemen. Daarbij worden enkele mensenrechten uitgelicht, omdat deze voor de Wereldraad van grotere betekenis zijn. Hieronder valt ook het recht op ‘*human dignity*’, waarmee men ook het recht op lichamelijke onschendbaarheid bedoelt. In de begeleidende tekst wordt allereerst opgemerkt dat in veel landen, ook landen waarvan geestelijke vertegenwoordigers aanwezig zijn in Nairobi, het recht op ‘*human dignity*’ grove schendingen kent. De volgende paragraaf verklaart de oorzaken van deze schendingen:

¹⁴⁶ Bouwman, B., ‘Outraged, yet moderate and impartial’, *BMGN* vol 132 (2017) 65.

¹⁴⁷ Resolutie 3452, art 2, Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Gevonden op: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/001/65/IMG/NR000165.pdf?OpenElement> 15-6-2018.

“The basic causes for these violations are to be found in the unjust social order, the abuse of power, the lack of economic development, and in unequal development. This leads to violations of unjust laws and rebellion by the dispossessed, to which political and military forces of ‘law and order’ respond with cruel repression. In some cases, the churches themselves have actively supported the oppressors or even become involved in the oppression itself, out of misguided convictions and/or attempts to safeguard their own privileges.”¹⁴⁸

In een volgende paragraaf wordt hieraan toegevoegd:

“We also observe the increasing role, both nationally and internationally, of security police and para-police forces in the violation of the human right to personal dignity.”¹⁴⁹

De Wereldraad geeft hiermee de nationale kerken een handvat en een duidelijk perspectief in hun strijd tegen marteling. In augustus 1977 bouwt men hierop voort met het Statement on Torture, uitgevaardigd door het centrale comité van de Wereldraad, waarin de positie van de Wereldraad ten aanzien van martelen wordt bevestigd en concrete voorstellen worden gedaan om marteling in de nationale sfeer tegen te gaan. In de inleiding van de uitspraak wordt gewezen op de plicht die men heeft als christen om op te komen tegen onmenselijke praktijken:

“Menselijk zijn (...) betekent dingen te ontdekken, aan het licht te brengen, te onthullen, te beroven van hun verborgenheid, tot het bewustzijn brengen.”¹⁵⁰

Om de lezer een idee te geven waar deze plicht het meest tot zijn recht komt, moet gekeken worden naar de oorzaken van martelingen. Dit zijn, in lijn met de eerder geuite opvattingen van Nairobi in 1975, ‘onrechtvaardige structuren’:

¹⁴⁸ Paton, David M., *Breaking Barriers. Nairobi 1975*. (Londen 1976) 106.

¹⁴⁹ Paton, David M., *Breaking Barriers. Nairobi 1975*. (Londen 1976) 106.

¹⁵⁰ Nederlandse vertaling Statement on Torture. Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, 1.

“Martelingen vinden het meest waarschijnlijk plaats in die samenlevingen, die door onrechtvaardigheid gekenmerkt worden, maar ze kunnen ook gebeuren in situaties, waarin de meeste rechten beschermd worden. In beide gevallen is het slachtoffer hoogstwaarschijnlijk iemand die betrokken is in de strijd voor gerechtigheid en mensenrechten in zijn of haar eigen samenleving, iemand die de moed heeft opgebracht om uitdrukking te geven aan de noden van het volk.”¹⁵¹

De eigen doctrine wordt vervolgens aangevuld met uitgebreide verwijzingen naar de ontwikkelingen binnen Verenigde Naties op het gebied van marteling en de Universele Verklaring van 1948. Dit komt ook duidelijk naar voren in de tien artikelen met voorstellen. Artikel vijf van de UVRM, waarin marteling verboden wordt, wordt in het eerste lid van het eerste artikel aangehaald en vormt daarmee een basis voor de rest van het statement en de suggesties die aan de nationale Raad van Kerken worden gedaan. Deze dienen zich op verschillende wijzen in te zetten voor ratificatie van en bewustwording over de internationale verdragen en initiatieven tegen marteling. Voorbeelden hiervan zijn het aandringen op het ondertekenen van het Internationale Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (IVESCR) maar ook het inlichten van leden en landgenoten over de inhoud van de eerdergenoemde Verklaring inzake de bescherming van mensen tegen foltering uit december 1975.¹⁵² Volgens het Centrale Comité vertegenwoordigen deze documenten een ‘brede internationale consensus’, waarmee een ‘zeer aanzienlijk moreel gewicht’ in de schaal wordt gelegd.

Naast contact met regeringen, leden en overige landgenoten, stuurt de verklaring van het Centrale Comité ook specifiek aan op contact met veiligheidsdiensten, medici en gevangenisbewaarders. Aangezien deze groepen een grotere kans hebben op inmenging in martelpraktijken moeten kerken extra aandringen op het verkrijgen van waarborgen dat men zich hiervan weerhoudt. Ook verdienen deze groepen extra aandacht als het aankomt op het verschaffen van voorlichting en het op de hoogte brengen van de internationale richtlijnen. Hier komt bij dat kerken moeten trachten toegang te krijgen tot gevangenen om zekerheid te verkrijgen over de staat van gevangenen en het gebruik van martelpraktijken.¹⁵³

¹⁵¹ Nederlandse vertaling Statement on Torture. Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, 2.

¹⁵² Nederlandse vertaling Statement on Torture. Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, 3.

¹⁵³ Nederlandse vertaling Statement on Torture. Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, 4.

Voor de nationale Raad van Kerken houdt de verklaring een inspanningsverplichting in. Daarom legt de Nederlandse Raad de verklaring in januari 1978 voor aan de Werkgroep Mensenrechten om hier een advies wat betreft mogelijke uitwerkingen over te formuleren. Het duurt echter tot oktober 1979 voordat er een concreet advies naar de Raad wordt gezonden. Verschillende opvattingen over eerder verzonden opmerkingen tussen de Sectie Internationale Zaken, welke tussen de werkgroep en de Raad in staat, en de werkgroep zorgen voor aanzienlijke vertraging.

Het uiteindelijke advies kent een uitvoerige inleiding alvorens in te gaan op de concrete voorstellen uit de verklaring. In deze inleiding wordt uitgelegd waarom het advies alleen betrekking zal hebben op Nederland en de kerken zich niet in dienen te zetten tegen martelpraktijken in het buitenland, aldus de werkgroep. Reden hiervoor is de volgende:

“Daarmee wil zij [de werkgroep] zich allerminst blind tonen voor martelpraktijken in andere landen en evenmin voor het feit dat martelingen niet een onafhankelijk verschijnsel zijn, maar vrijwel steeds voorkomen in de samenhang van een politiek en sociaal systeem dat als geheel evenzeer aandacht zou verdienen.”¹⁵⁴

De verklaring voor de nationale focus ligt in de systematische oorzaken van martelingen: het wereldwijd tegengaan van marteling zou concrete voorstellen in de weg staan. Daarnaast merkt de werkgroep op dat het advies is toegespitst op ‘activiteiten naar het grondvlak’, aangezien doorstroming van informatie naar, en bewustwording onder de kerkleden één van de drie taken van de werkgroep is.

Deze aanpak zorgt ervoor dat een groot deel van het advies bestaat uit het geven van argumenten voor het niet in actie komen van de kerken en haar leden. Zo verdient het voorstel van het Centrale Comité om bij de regering te pleiten voor ratificatie van het IVBPR en IVESCR geen aandacht: Nederland heeft deze immers al geratificeerd. Het streven naar naleving van de Standaard-Minimum-Regels, door de VN in 1955 aangenomen ter bescherming van delinquenten, verdient volgens de werkgroep ook geen aandacht, omdat dit ‘moeilijk te verkopen’ is aan kerkleden.¹⁵⁵ Mogelijkheden voor de kerk en haar leden zijn volgens de werkgroep wel te vinden in solidariteitsbetuigingen, waarbij vooral gehint wordt op steun

¹⁵⁴ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, MR 35/79, 1.

¹⁵⁵ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, MR 35/79, 2.

richting Amnesty International. Dit zou tevens bij kunnen dragen aan de bewustwording op het gebied van marteling en mensenrechtenschendingen: feitelijke voorlichting wordt dan ook aangekaart als de meest vruchtbare wijze waarop uitvoering gegeven kan worden aan de voorstellen van het Centrale Comité. Dit zou op een strikt christelijke manier, in de vorm van een gebedskalender, kunnen gebeuren, of men zoekt naar mogelijkheden voor een hernieuwde uitgave van de brochure die de Raad van Kerken in 1974 met Amnesty International heeft uitgegeven. De brochure dient duidelijk te maken dat *'slechts een dunne schil van ethische en andere normen hoeft te worden doorgeprikt om het kwaad te laten geschieden'*, een opmerking die wederom het perspectief op mensenrechtenschendingen onder de leden van de werkgroep duidelijk maakt.¹⁵⁶ Men doelt namelijk op de onrechtvaardige structuren die ten grondslag liggen aan de schendingen. Burger- en politieke rechten kunnen *'kwaad'* voorkomen, maar wanneer deze *'worden doorgeprikt'* zullen de uitwerkingen van de dieperliggende, onrechtvaardige structuren blootgelegd worden en tot mensenrechtenschendingen leiden. Tot slot verdienen naast kerkleden ook de door het Comité aangehaalde beroepsgroepen extra aandacht. Gezien de extra verantwoordelijkheid die bijvoorbeeld medici en agenten dragen, is voorlichting volgens de werkgroep van groot belang. Ook hier gaat de voorkeur van de werkgroep uit naar samenwerking met Amnesty International.¹⁵⁷

Wanneer de Raad van Kerken in april 1980 het advies behandelt blijkt voor de hernieuwde brochure en contact met de risicovolle beroepsgroepen voldoende interesse te bestaan.¹⁵⁸ De werkgroep zoekt daarop in de tweede helft van 1980 contact met Amnesty om te inventariseren op welke wijze een nieuwe brochure uitgebracht kan worden.

Positie kerken ten aanzien van martelen

Uit bovenstaande beschreven praktijk wordt duidelijk dat de Nederlandse Raad van Kerken en diens werkgroep mensenrechten handelen binnen een internationale context wanneer men een standpunt probeert in te nemen ten aanzien van martelen. Hoewel tijdens het uitkomen van het *Statement on Torture* van het Centrale Comité van de Wereldraad van Kerken marteling al geen onbekend onderwerp voor de nationale Raad is, blijkt de verklaring wel de

¹⁵⁶ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, MR 35/79, 4.

¹⁵⁷ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, MR 35/79, 5.

¹⁵⁸ Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 67, MR 30/80. 1.

voornaamste aanzet tot actie. De Wereldraad handelt hiermee in lijn met andere internationale ontwikkelingen, geïllustreerd door bijvoorbeeld de praktijk binnen de Algemene Vergadering van de VN: een steeds groter wordend bewustzijn zorgt voor een langzaam groeiend aantal verklaringen en resoluties. De inhoud van de door de VN uitgevaardigde documenten heeft tevens een invloed op de standpunten van de Wereldraad. Zo kent het *Statement on Torture* uitgebreide verwijzingen naar VN-verklaringen en houdt deze in sommige gevallen voor leidend, wat terug te zien is in het aanhalen van de definitie van marteling uit de UVRM in het eerste lid van het eerste artikel.

De liberale mensenrechten worden vervolgens aangevuld met christelijke opvattingen. Het opkomen tegen marteling wordt gemotiveerd vanuit de christelijke leer: men heeft een verplichting als christen om te handelen, om zo de eenheid onder het volk van God te bevorderen en overeenkomstig met Gods bedoelingen te leven. “*Wij zijn elkaars leden, en als één lid lijdt, deert het ons allen.*”¹⁵⁹ Hiermee wordt, net als de Werkgroep Mensenrechten doet in geval van het terrorismeverdrag, de huidige belangstelling voor mensenrechten voorzien van een christelijke historie, waarin rechtvaardigheid een zeer grote rol speelt.

De notie van rechtvaardigheid vormt ook het mensenrechtenbegrip dat wordt gehanteerd door de Wereld- en Nederlandse Raad van Kerken in geval van marteling. Waar de UVRM in zekere mate een onderbouwing vormt voor de Wereldraad van Kerken, spreekt de Universele Verklaring niet over dieperliggende oorzaken van mensenrechtenschendingen, maar slechts van de burger- en politieke die ieder mens heeft. Dit is anders bij verklaringen van de oecumenische Wereldraad van Kerken: zowel de verklaringen van Nairobi 1975 als het *Statement on Torture* uit 1977 hebben een inleiding waarin bepaald wordt dat mensenrechtenschendingen een gevolg zijn van een ‘*unjust social order*’. In lijn met deze overtuiging is het aanduiden van personen wiens rechten worden geschonden als moedige slachtoffers in de strijd om gerechtigheid. De kerken schuwen niet om een politiek standpunt in te nemen: gelijkheid onder mensen, egalitarisme, is het hoogste doel en mensenrechten dienen als instrument in de verwerkelijking van een egalitaire samenleving. Dit perspectief keert zich af van de apolitieke opvatting over mensenrechten die in de tweede helft van de jaren zeventig aan terrein wint. Samuel Moyn omschrijft mensenrechten als het apolitieke, internationale alternatief voor falende wereld utopieën.¹⁶⁰ Egalitarisme wordt er echter niet

¹⁵⁹ Nederlandse vertaling *Statement on Torture*. Archief Justitia et Pax, Archiefnummer 1189, map 66, 1.

¹⁶⁰ Samuel Moyn, *The Last Utopia* (Cambridge 2012) 8.

mee nagestreefd: sociale en economische rechten behoren namelijk niet tot de minimalistische morele utopie die met de liberale burger- en politieke rechten wordt nagestreefd, omdat de vervulling van deze rechten afhankelijk is van politieke keuzes. Het behartigen van sociale en economische rechten betekent dan ook een inherente politieke stellingname. De strijd die men binnen Amnesty International Nederland voert in 1974-1975 illustreert de tweedeling: het pleiten voor het opkomen voor sociale en economische rechten zou Amnesty beroven van haar apolitieke, onpartijdige aanpak, beseffen de leden van de organisatie. Deze onpartijdigheid is echter wat de organisatie van een groot draagvlak voorziet. Men besluit dan ook dat de onpartijdige, apolitieke en minimalistische focus behouden moet blijven. Dit verschil in opvatting over mensenrechten tussen Amnesty International en de Raad van Kerken weerhoudt de organisaties niet van samenwerking vanaf begin jaren zeventig. Beide organisaties lijken hiermee een klein risico te nemen: Amnesty associeert zich met een organisatie die een politieke onderbouwing van mensenrechten niet schuwt; de Nederlandse Raad van Kerken mengt zich in maatschappelijk vraagstukken, iets wat de kerken tot enkele jaren daarvoor schuwden. De eerdergenoemde brochure en de reacties uit de samenleving illustreren het risico dat beide organisaties nemen.

Conclusie

De oprichting van de Werkgroep Mensenrechten door de Nederlandse Raad van Kerken is de reactie op een behoefte die in 1976 binnen de Raad leeft. Een behoefte die op dat moment op nationaal en internationaal niveau al enkele jaren in de maak is: de Nederlandse Raad van Kerken dient zich te mengen in de strijd om de behartiging van mensenrechten. Dit onderzoek richtte zich op de werkwijze van deze werkgroep, waarbij de volgende hoofdvraag werd aangehouden: Hoe definieert de Werkgroep Mensenrechten de positie van de Nederlandse Raad van Kerken ten aanzien van mensenrechten in de periode van 1977 tot eind 1981 en hoe kan dit verklaard worden?

De inmenging van de kerken in de strijd ter behartiging van mensenrechten is, kijkend naar de positie van de kerk en religie in Nederland sinds de jaren vijftig, nieuw, doch niet opzienbarend. De rol van religie en de kerk in de Nederlandse maatschappij is namelijk aan aanzienlijke verandering onderhevig geweest in de twee decennia voor de oprichting van de werkgroep. De overgang van zware naar lichte gemeenschappen gedurende de jaren zestig betekent dat kerkgemeenschappen, met name de katholieke kerk, in afnemende mate van invloed zijn op de identiteit van gelovigen. De strenge sociale verplichtingen die met religie gepaard gaan nemen af en geloven wordt meer een individuele zaak, de hiërarchie die de katholieke kerk in de decennia ervoor kenmerkt, wordt bovendien afgezwakt. Naast de effecten van het moderniseren van kerkgemeenschappen voor het individu, betekent het *verlichten* tevens een meer open houding ten aanzien van wereldlijke zaken. De nieuwe focus brengt echter ook onzekerheid met zich: inmenging met maatschappelijke vraagstukken betekent vaak een politieke stellingname, iets dat de kerk tot dan toe niet of nauwelijks deed. De precieze invulling van de nieuwe *civil religion* leidt dan ook tot discussies, waarbij sommigen begin jaren zeventig pleiten voor een meer kritische houding voor de kerken ten aanzien van maatschappelijke ontwikkelingen. Centrale vraag in deze discussies is de vraag of en in hoeverre de kerk zich in het maatschappelijk debat mag mengen.

Mensenrechten winnen in deze periode terrein in het maatschappelijk debat. Door het werk van organisaties als Amnesty International raakt Nederland, maar ook de internationale samenleving in toenemende mate vertrouwd met het concept. De Wereldraad van Kerken integreert mensenrechten in de oecumenische doctrine tijdens haar vijfde internationale bijeenkomst in Nairobi. Hoewel documenten als de in 1948 uitgevaardigde Universele

Verklaring voor de Rechten van de Mens van invloed zijn op de conceptie van mensenrechten die binnen de oecumenische gemeenschap wordt aangehouden, vallen de door de Wereldraad uitgevaardigde verklaringen meer op door hun verschil in opvattingen ten aanzien van mensenrechten: waar de UVRM voornamelijk bestaat uit negatieve vrijheden van de burger richting de staat, richt de Wereldraad van Kerken zich in haar verklaringen ook op de onrechtvaardige maatschappelijke structuren die aan mensenrechtenschendingen ten grondslag liggen: zonder het aanvechten van de dieperliggende structuren, zou men slechts aan symptoombestrijding doen.

Deze nationale en internationale context doet de Raad van Kerken besluiten de Werkgroep Mensenrechten op te richten. Met elf leden vormt de werkgroep een orgaan binnen de Raad waar gereflecteerd wordt over de positie van de kerk ten aanzien van mensenrechten. Hierbij wordt het uiten van kritische geluiden ten aanzien van het toenmalige mensenrechtenregime, het geheel aan verdragen en mechanismen dat mensenrechten op nationaal en internationaal niveau behartigt, niet geschuwd. De kritische visie op maatschappelijke vraagstukken die de Nederlandse maatschappij in de jaren zeventig kleurt, vindt namelijk ook zijn weerslag in opvattingen onder de leden van de werkgroep. Op het marxisme gestoelde overtuigingen, maken dat sommige leden van de werkgroep het huidige, voornamelijk liberale mensenrechtenregime afkeuren, omdat dit slechts Westerse landen dient: dieperliggende ongelijkheid en onrechtvaardigheid zal voort blijven bestaan.

De kritische focus op onrecht en maatschappelijke structuren maakt dat de werkgroep de Raad van Kerken adviseert om zich te mengen in het politiekmaatschappelijke discussies. Zo wordt de Europese Conventie ter bestrijding van Terrorisme van de Raad van Europa bekritiseerd door de Raad van Kerken met een pleidooi voor het recht op politiek asiel en draagt de Raad bij aan de bewustwording omtrent marteling van dissidenten en demonstranten door de autoriteiten. De vraag of en in hoeverre de kerk zich in het maatschappelijk debat mag mengen, wordt hiermee beantwoord.

Zo bezien handelt de werkgroep vanuit de overtuiging dat een actieve houding van de kerk nodig is in de strijd ter behartiging van de mensenrechten. Hierbij moet men niet voorbijgaan aan de onrechtmatige structuren die ten grondslag liggen aan stelselmatige mensenrechtenschendingen. Dit betekent een inmenging in politiek, iets wat de kerken historisch gezien vaak hebben gemeden. Echter in de strijd voor een betere wereld kan de

gelovige niet terugdeinzen voor de angst voor het politieke debat, zo stelt Paus Paulus VI ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de UVRM:

“Als christenen toch vrede-stichters willen zijn en eensgezindheid willen brengen tussen naties, kunnen we niet onverschillig blijven tegenover zoveel ernstige, vaak stelselmatige schendingen van de rechten van de mens. Wij kunnen onmogelijk onze ernstige bezorgdheid verzwijgen ten aanzien van het voortduren of de verergering van de situaties die wij grotelijks betreuren.”¹⁶¹

De Werkgroep Mensenrechten in de historiografie

Voor Samuel Moyn is de strijd om de behartiging een strijd om een laatste utopie. Deze utopie beschrijft hij als een internationale samenleving die op basis van morele waarden, te vinden in de mensenrechten, vorm gegeven wordt. Van belang om hierbij op te merken is het apolitieke karakter van deze strijd: het afzetten tegen oude, politieke utopieën betekent tevens een overstijging van het politieke debat. Binnen de Werkgroep Mensenrechten is van een dussdanige opvatting geen sprake. De behartiging van mensenrechten is voor de leden van de werkgroep een buitengewoon politieke strijd. Moyns definitie van utopie laat nog enige ruimte voor de praktijk van de werkgroep. Het nastreven van een utopie is volgens Moyn echter ook een strijd *“to make the world a better place”*, iets waar de werkgroep zich, ook vanuit hun christelijke overtuiging, wel degelijk mee bezig houdt.¹⁶²

De praktijk van de werkgroep sluit beter aan bij wat Bastiaan Bouwman beschrijft in zijn artikel over de mensenrechtenbeartiging binnen de Wereldraad van Kerken. De werkgroep en de Nederlandse Raad van Kerken, als nationale afdeling van de Wereldraad, hebben overeenkomende ideeën wanneer het op mensenrechten aankomt. De focus op *“root causes”* vindt volgens Bouwman zijn oorsprong in de uitbreiding van het aantal deelnemende landen en de sociaal-maatschappelijke vraagstukken die dit met zich meebrengt. Een gelijke focus wordt door middel van de door de Wereldraad uitgevaardigde verklaringen, teruggevonden in de praktijk van de werkgroep mensenrechten. Echter, in lijn met Hellema's analyse, is de verspreiding van de kritische visie in West-Europa ook een aanwijsbare invloed

¹⁶¹ Boodschap Paus Paulus VI aan de VN ter gelegenheid van de 25^e verjaardag van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1974)

¹⁶² Samuel Moyn, *The Last Utopia*, 225.

op de adviezen van de werkgroep: de marxistische invloeden die de kritische visie van Hellema kenmerken, vindt ook weerklank binnen de werkgroep.

Daarmee is de geschiedenis van de werkgroep in haar eerste vijf jaar ook een bevestiging van Hoffmanns stelling dat het concept mensenrechten in de jaren zeventig verschillende invullingen kent. Hierbij kan de samenwerking tussen Amnesty International en de Raad van Kerken als illustratie dienen. De beperkte, apolitieke focus van Amnesty en de bredere, op 'root causes' gefocuste aanpak van de Raad van Kerken verhinderen niet dat beide organisaties hetzelfde doel nastreven met een brochure tegen martelen.

De houding die de werkgroep de Raad van Kerken voorschrijft in vraagstukken met betrekking tot mensenrechten kenmerkt zich door een lichte terughoudendheid. De progressieve golf die Van den Bos beschrijft onder de nieuwe *civil religion* is omstreeks de oprichting van de werkgroep verworden tot een regelmatige inmenging van de kerken in maatschappelijke vraagstukken. Echter, het enthousiasme waarmee men binnen de geloofsgemeenschappen begin jaren zeventig de uitdaging van het maatschappelijk debat aangaat is eind jaren zeventig afgezwakt. Ook in deze context zijn de kerken een onder gelijken geworden.

Literatuurlijst

Boeken

- Bos, Maarten van den, *Verlangen naar vernieuwing: Nederlands katholicisme 1953-2003* (Amsterdam 2012)
- Bos, Maarten van den, *Mensen van goede wil: een geschiedenis van de katholieke vredesbeweging Pax Christi, 1948-2013* (Amsterdam 2015)
- Hellema, Duco, *Nederland en de jaren zeventig* (Ebook, utrecht 2012)
- Jensen, Steven, *The Making of International Human Rights. the 1960s, decolonization, and the reconstruction of global values* (New York 2016).
- Kennedy, James, *Bezielende verbanden: gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland* (Amsterdam 2010).
- James Kennedy, *Nieuw Babylon in Aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Moyn, Samuel, *The last utopia* (Cambridge 2012).
- Paton, David, *Breaking barriers. Nairobi 1975: the official report of the fifth Assembly of the World Council of Churches, Nairobi, 23 November - 10 December, 1975* (Londen 1976).
- Rooy, Piet de, *Ons stipje op de wereldkaart: de politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014)
- Rooy, Piet de, *Republiek van Rivaliteiten: Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002).

Artikelen

- Baynes, Kenneth, 'Rights as Critique and the Critique of Rights: Karl Marx, Wendy Brown, and the Social Function of Rights', *Political Theory* 28 (2000) 451-468
- Blom, Hans, 'Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig', *BMGN* 108 (1993) 28-50.
- Bouwman, Bastiaan, 'From religious freedom to social justice: the human rights engagement of the ecumenical movement from the 1940s to the 1970s', *Journal of Global History* 13 (2018) 252-273.

- Bouwman, Bastiaan, 'Outraged, yet moderate and impartial', *BMGN* vol 132 (2017) 53-74.
- Brown, Wendy, "'The Most We Can Hope For . . .': Human Rights and the Politics of Fatalism', *The South Atlantic Quarterly* 103 (2004) 451-463.
- Mark Philip Bradley, 'American Vernaculars: The United States and the Global Human Rights Imagination', *Diplomatic History* 38 (2014) 1-21.
- Dam, Peter van, 'Een wankel vertoog', *BMGN* 126 (2011) 52-77.
- Hellemans, Staf, 'Verzuiling en ontzuiling van de katholieken in België en Nederland' *Sociologische Gids* 35 (1988) 43-56.
- Herman, Joost, 'The Dutch Drive for Humanitarianism: Inner Origins and Development of the Gidsland Tradition and Its External Effects', *International Journal* 61 (2006) 859-874.
- Hoffmann, Stefan-Ludwig, 'Human Rights and History', *Past and Present* 232 (2016) 279-310.
- Kabasakal Arat, Zera, 'Forging a Global Culture of Human Rights: Origins and Prospects of the International Bill of Rights', *Human Rights Quarterly* 28 (2006) 416-437.
- Kennedy, James, 'Recent Dutch religious history and the limits of secularization', *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte* vol 99 (2005) 79-92.
- Kuitenbrouwer, Maarten, 'De ontdekking van de derde wereld. Beeldvorming en beleid in Nederland 1950-1990', *BMGN* 118 (2003) 179-192.
- Peggy Levit en Sally Merry, 'Vernacularization on the ground: local uses of global women's rights in Peru, China, India and the United States', *Global Networks* 9 (2009) 441-461.
- Malcontent, Peter, 'Nederland en mensenrechten in de Derde Wereld' in M. Kuitenbrouwer en M. Leenders: *Geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (Hilversum 1996)
- Oomen, Barbara, 'The Rights for Others: The Contested Homecoming of Human Rights in the Netherlands', *Netherlands Quarterly of Human Rights* 31 (2013) 41-73.
- Ranciere, Jacques, 'Who Is the Subject of the Rights of Man?' *The South Atlantic Quarterly* 103 (2004) 297-310.
- Thurlings, Johan, 'De ontzuiling in Nederland, in het bijzonder van het katholicisme.' *Sociologische Gids* 6 (1979) 470-492.

- Zizek, Slavoj, 'Against Human Rights', *New Left Review* 34 (2005) 115-131

Kranten:

- Biesheuvel, M.B.M., 'Mistig beleid rondom terrorismebestrijding', *Het parool*, 27-2-1979, 45.
- Klaassen, Jos, 'Verdrag ter bestrijding van terrorisme. Een democratisch dilemma', *De Volkskrant*, 27-8-1977, 2.
- Onbekend, 'Raad van Kerken maakt excuus voor foto marechaussee', *Trouw*, 20-12-74, 3.
- Onbekend, 'Raad van Kerken verenigt acht genootschappen' *De Volkskrant*, 22-6-1968, 3.
- Onbekend, 'Martelen... niet te geloven', *Nederlands Dagblad*, 7-12-1974, 3.

Overige bronnen

- Resolutie 3059, Algemene Vergadering van de Verenigde Naties.
- Resolutie 3452, art 2, Algemene Vergadering van de Verenigde Naties.
- Council of Europe, European Convention on the Suppression of Terrorism (Straatsburg 1977).
- Amnesty International, *Campaign for the Abolition of Torture*, (Nottingham 1973).
- Amnesty International, *Report on Torture* (Londen 1973).
- Boodschap Paus Paulus VI aan de VN ter gelegenheid van de 25^e verjaardag van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1974)

Archief Commissie Justitia et Pax. Archiefnummer 1189, Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen. Mappen 63-68, 'Stukken betreffende vergaderingen van de Werkgroep Mensenrechten'.

Ledenlijst

Mr. A.F. van Dongen

Werkzaam op het Ministerie van Buitenlandse Zaken

Mw. M. Frijns

Lid van Vrouwen van Bethanië.

Dhr. drs. J. Garbutt

Ontwikkelingseconoom

Secretaris afdeling Azië van Interkerkelijke Coördinatie Commissie

Ontwikkelingssamenwerking

Mr. dr. D.A. Meulenbroek

Secretaris Justitia et Pax.

Lid Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten

Dhr. J.W. Roetenberg

Secretaris Centraal Missionair Beraad Religieuzen

Prof. dr. G.TH. Rothuizen.

Hoogleraar Ethiek en Evangelistiek. Theologische Hogeschool Kampen.

Dhr. H. Ruitenbergh

Beleidssecretaris Amnesty International

Lid Werkgroep Mensenrechten sinds mei 1979

Prof. dr. D.F. Scheltens.

Hoogleraar Rechtsfilosofie. Juridische faculteit Universiteit Nijmegen.

Dr. L. Schuurman

Docent/Hoofdmedewerker Missiologie. Theologische Hogeschool Kampen.

Dhr. T. Van Weelie

Secretaris Sectie voor Internationale Hulpverlening (Hervormde Kerk)

Lid Werkgroep Mensenrechten sinds oktober 1977

Dhr. H. Wolzak

Journalist

Lid Werkgroep Oost-Europa SIZ

Medewerker Algemeen Diakonaal Bureau (Gereformeerde Kerk Nederland)

Ds. J.E. van Veen

Secretaris Raad voor de Zaken van Overheid en Samenleving

Dhr. J.P.J. Zijerveld

Secretaris Sectie Internationale Zaken.